

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

IMPRESSZUM

Romológia folyóirat

A lap megjelenik negyedévente
13. szám

Főszerkesztő: Cserti Csapó Tibor
Szerkesztőség: Beck Zoltán, Orsós Anna, Varga Aranka
A számot szerkesztette: Hajnáczy Tamás
Tervezőszerkesztő, arculat és tördelés: Kiss Tibor Noé

A borító Silvia Paggi fotójának felhasználásával készült
A Galéria rovatban elhelyezett képeket az Európai Bizottság Just/2011/
FRAC/AG/2716 sz. Wor(l)ds which exclude kutatási projekt Silvia Paggi
és Margherita Boccali által készített fotódokumentációjából válogattuk,
a szerzők hozzájárulásával

Szakmai lektorok: Beck Zoltán, Orsós Anna, Varga Aranka
Kiadja: Wlislócki Henrik Szakkollégium, PTE BTK NTI Romológia és
Nevelésszociológia Tanszék, Romológiai Kutatóközpont, Pécs
Felelős kiadó: Orsós Anna
A szerkesztőség címe, elérhetőségei: PTE BTK NTI Romológia és
Nevelésszociológia Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
E-mail: romologiafolyoirat@pte.hu
Web: www.romologiafolyoirat.pte.hu

Készült a Bolko-Print nyomdájában (7631 Pécs, Füzes dűlő 23., ügyvezető:
Szabó Péter), 200 példányban

ISSN 2064-1257

Megrendelhető a szerkesztőség címén, elérhetőségein

A szerzőknek szóló információk a lap elektronikus felületén érhetők el

*„TESZ-WHSZ” Tevékeny közösség, Egyéni gondoskodás, Személyes tudomány
a Pécsi Tudományegyetem Wlislócki Henrik Szakkollégiumában.*

EFOP-3.4.1-15-2015-00009

TARTALOM

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

- 5 Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek felszámolása és újratermel(őd)ése I.

ALAPPONT

- 8 Varga J. János: Gondoskodó földesúr – gondoskodó állam

SZÉLRÓZSA

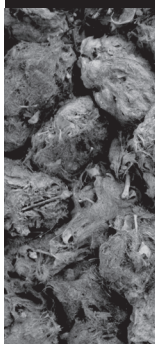
- 19 Kurucz György: Földesúri adminisztráció Edelényben a 18. század közepén
- 31 Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első felében
- 53 Mednyánszky Miklós: Barlang- és pincelakások a főváros környékén
- 69 Miklós Tamás: Elképzelések és tervek az esztergomi cigányság letelepítésére a Horthy-korszakban, valamint annak megvalósulása

ÜTKÖZŐ

- 90 Hajnáczy Tamás: Források a kisiparosok CS-lakás programbeli visszaéléseiről

NAPLÓ

- 107 Kemény Réka: Bali János (szerk.): Cigány világok a Kárpát-medencében
- 110 Molnár Luca: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): „Ne félj, a tél meg fog gyötörni”
- 117 Hajnáczy Tamás: A dzsumbuj arcai

GALÉRIA

SILVIA PAGGI olasz antropológus és filmrendező. A Nizzai Egyetem professzora. Párizsban tanult néprajzi filmezést Jean Rouch-nál és Claudine de France-nál. 1985-től különféle témákban készített filmeket Olaszországban, Elefántcsontparton, Szamoában, Franciaországban. Silvia Paggi kutatása a vizuális antropológia, különösen a filmes antropológia területét érinti. A tér felépítése, a test központi szerepe és a hozzájuk kapcsolódó technikák képezik elemzéseinek fő témáit. A közelmúltban a roma és gitano közösségek lakókörülményeivel kapcsolatban forgatott számos európai országban (Olaszország, Románia, Spanyolország, Egyesült Királyság, Magyarország és Portugália területén), a flamenco (Spanyolország és Franciaország) zenei és tánc kultúráját, és a kapcsolódó keresztény szertartásokat (zarándokok, Szent Hetek) vizsgálta. Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban és Brazíliában megjelent cikkei a vizuális antropológia módszertani vonatkozásairól szólnak, melyeket a terepmunkáival kapcsolatban publikált.

MARGHERITA BOCCALI vizuális antropológus Vicenzában, Olaszországban. Vizsgálati területei a nomádizmus élettörténetei és az anyagi kultúra, a miszticizmus és a rituálék, a zene és a divat között mozognak. Vizuális antropológiát tanít egy főiskolán és számos független projektben vesz részt a civil társadalommal, civil szervezetekkel és különböző kutatóintézetekkel együttműködve.

Cigánytelepek felszámolása és újratermel(őd)ése I.

(szerkesztői előszó)

A *Romológia* folyóirat 13. száma a cigánytelepek felszámolásának és újratermel(őd)ésének történeti vetületeihez kíván adalékokkal szolgálni a 18-20. század között terjedő időszakról foglalkozó levéltári kutatásokra hagyatkozó tanulmányok közlésén keresztül. Az imént említett kötetnek szerves folytatása a folyóirat 14. száma, mely az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961-ben kiadott határozatától kezdődően veszi szemügyre a témát. Így az Olvasó betekintést nyerhet a kérdés többszáz éves múltjába, illetve jelenlegi állásába a helyi és országos léptékű kezdeményezések ismertetése által. A látszólag mesterséges határvonal meghúzása mögött okként egyrészt az állt, hogy Magyarországon ettől a ponttól kezdődően kezdtek el foglalkozni átfogóan a cigánytelepek felszámolásával, másrészt a múltat is felölelő szociológiai és romológiai indíttatású írások döntően a párthatározatot követő fejleményeket tárgyalják. Nagy ritkán az azt megelőző időszakra is szorítkozó írások döntően megelégednek a Magyar Királyi Statisztika Hivatal 1893-as cigányösszeírásának vonatkozó kimutatásaival, valamint a Mezey Barna szerkesztésében megjelent *A Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985 c. forráskiadvány* kapcsolódó fejezeteivel. A folyóirat ezen száma ezt az űrt kísérli meg némiképp betölteni, további célja, hogy felhívja a figyelmet a cigánysággal kapcsolatos levéltári kutatások létére és fontosságára, mivel mind több forrásközlés és szaktanulmány lát napvilágot, amik sok tekintetben árnyalják az eddig elfogadott képet, azonban sok Szerző nem ismeri ezeket, vagy nem vesz róluk tudomást. Továbbá a cigánytelepek és felszámolásuk érdekében tett lépések szélesebb időhorizontban történő vizsgálata lehetővé teszi a különböző korszakokon átívelő elgondolásoknak, megközelítéseknek a felismerését.

A *Romológia* folyóirat jelen számában Varga J. János a 17-18 századi nyugat-magyarországi cigányság vándorlását, letelepítését szemlélteti hézagpótló tanulmányában, kitérve az állam és a földesurak intézkedéseire, szerepére. *Kurucz György* a cigányságnak a 18. századi edelényi uradalomba való betagozódási folyamatát mutatja be. Az írás jelentősége abban rejlik, hogy az uralkodók rendeletein túl egy település példáján ismerteti a vándorcigányok első, a hatalom által is elfogadott letelepedési módját. *Nagy Pál* tanulmányában a magyarországi és erdélyi cigányság 19. századi lakhatási viszonyait részletezi, szintén hangsúlyt helyezve a vándorcigányok letelepítésére. Az írás

egyik legfőbb erénye, hogy felhívja a figyelmet a cigányság változatos lakhatási, illetve azzal összefüggésben megélhetési helyzetére és az így körvonalazható csoportosításukra. *Mednyánszky Miklósnak* a korszakon átívelő, a főváros környéki nem cigányok által lakott barlanglakások létrejöttét és felszámolását taglaló dolgozata látszólag nem illeszkedik a tematikába. A folyóirat e számában történő közlését az indokolta, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy nem cigányok tömegei is laktak nyomortelepeken, elkerülve ezzel a kérdés etnicizálódását, másrészt, hogy a CS-lakás programot lefektető rendelet hatálya a barlanglakásokra is kiterjedt. *Miklós Tamás* a Horthy-korszakba vezető tanulmányában az esztergomi cigánytelep többszöri áthelyezését és felszámolását vázolja fel, egyúttal fontos adalékokkal szolgál az imént említettek mögött megbúvó okokra és elgondolásokra egyaránt. *Hajnáczy Tamás* a szocialista korszakra összpontosító forrásközlésében, mindenekelőtt a kisiparosok CS-lakás programbeli visszaéléseit összegzi, valamint felhívja a figyelmet azok hátterére, továbbá a közölt forráson keresztül azok számszerűsíthető mértékéhez kíván adatokkal hozzájárulni.

Budapest, 2017. december 10.

Hajnáczy Tamás
kisebbségpolitikai szakértő
Károli Gáspár Református Egyetem

ALAPPONT

- 8 Prof. Dr. Varga J. János DSc: Gondoskodó földesúr
– gondoskodó állam

Prof. Dr. Varga J. János DSc

Gondoskodó földesúr – gondoskodó állam

Cigányok Nyugat-Magyarországon a 17–18. században

Az indiai eredetű cigányság a 15-18. század folyamán eljutott Európa szinte valamennyi országába. Magyarországi megjelenésük időpontja vitatott, de az 1470-es évektől megsaporodnak a rájuk vonatkozó megbízható források. Bevándorlásuk ezt követően szakadatlanul folyt a Balkán felől, főként a két román fejedelemségben fel-fellobbanó üldözések és a törökök előrenyomulása következményeként. A 16. században a Közép-Balkán irányából is jelentős számban érkeztek az oszmán hadsereg irreguláris egységeivel, majd azokat követve, immár az ország középső területeire, a Duna-Tisza közére és a Dunántúl törököktől megszállt délkeleti részére. Onnan vándoroltak át a Magyar Királyság távolabbi vidékére. A 16-17. század fordulóján megjelentek a Nyugat-Európából elűzöttek csoportjai a nyugati határon.¹ A fejlett városi munkamegosztással rendelkező országok számára kezdettől terhes volt a cigányok jelenléte. Fejletlen társadalmi viszonyaik, vándorló, vérségi szerveződésű autonóm közösségeik nem tudtak beilleszkedni a korai polgárosodás útján elindult társadalmak szervezetébe, a munkamegosztás tekintetében perifériára szorultak, tolerálhatatlan felfogásuk az államról, a hatalomról és a magántulajdonról konfliktusokhoz vezetett. A kontinens nyugati országai rendkívüli intézkedésekkel jelentősen csökkentették lélekszámukat. Az elűldözöttek visszafordultak, és Közép-Kelet-Európában kerestek és találtak új életfeltételeket. A Kárpát-medencében jóval kisebb ellenállásba ütköztek, egyszerű termékeiket befogadták a falvak és a nyugatinál fejletlenebb mezővárosok. Kedvezett számukra a másfél évszázadig három részre szakadt Magyarország katonai-politikai helyzete: a végvári harcok, a nagy oszmán hadjáratok, a Habsburg-házi uralkodókkal vívott rendi-vallási küzdelmek időszakában vajmi keveset törődött a társadalom és a politikai vezetés az egyes országrészek virtuális határai között kóborló cigányokkal. Helyzetükre jellemző, hogy a földesúri nagybirtokon irántuk megnyilvánuló figyelmen túl a központi szabályozás komolyabb igénye fel sem merült a 18. századot megelőzően. Legfeljebb a kóborlók, csavargók, fosztogató hajdúk és parancsnok nélkül kószáló katonák megrendszabályozása ügyében elfogadott törvényeket terjesztették ki rájuk.² Lélekszámuk nem ismert, de emelkedésére utal,

Történész, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Doktori Iskola

- 1 PÓCZIK Szilveszter: *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok.* Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999. 71-72.
- 2 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985.* Kossuth

hogy a 17. század második felében szórványos összeírásukra gondoltak a helyhatóságok Borsod, Nógrád és Zemplén megyében.³

A cigányságot nagymértékű mobilitás jellemezte. „Mindennél többre tartják a kóborló, változatos és független életet” – írja róluk a jénai egyetemen tanult Jakob Glatz lelkész a 18. század végén.⁴ Sok évszázados életmódjukkal még az átmenetileg letelepült csoportjaik sem szakítottak végleg. Időnként felkerekedtek, hogy megélhetési forrásokat keressenek, többnyire ott, ahol megnövekedett az igény munkájuk iránt, azután télen visszatértek „állandó lakóhelyükre.”⁵ Vándorlás közben szekéren és sátorban laktak, huzamosabb tartózkodáskor földkunyhóban (huruba) és hevenyészett házban. Ugyancsak Glatz számol be egy cigány család nyomorúságos hajlékáról: „[...] egy összehordott fából a leghanyagabb módon összetákoltt lakás [...], amelyen se ablak – ritkán egy szellőzőlyuk –, se rendes ajtó nincs, és szinte semmilyen bútor nincs benne. Ebben a szűk, piszkos sátorban szinte mindig nyolc-tizenkét vagy még több személyből álló társaság található; egész testük sárgás-fekete, félmeztelen, és egy nagy tűz körül heverésznek. [...] mindegyik össze-vissza fekszik a földön, ide-oda kúszik a porban, és olyan füstöt lélegez be, amelytől az ahhoz nem szokott ember a konyhába lépéskor az ájulás közelébe kerülhet.”⁶ Minden szempontból peremcsoportot képviseltek a befogadó társadalomban.

Életkörülményeik ellenére előnyöket nyújtottak főként a falusi lakosságnak. „Ősi” foglalkozásuknak⁷ tekinthetjük – gyakorisága és hozzáértő művelése miatt – a kovácsmesterséget és a fémművességet. Közreműködtek a jobbágygazdaság igényeinek kielégítésében: ekevasat, csoroszlyát, tengelyvéget, küllőt, patkót, szeget,⁸ különféle fém edényt készítettek és javítottak. De hasznosan tevékenykedtek a katonai táborokban és a várakban is, mert értettek az egyszerűbb fegyverek előállításához és javításához, a golyóöntéshez és a puskaportöréshez.⁹ Kikerültek közülük borbélyok, hóhérok (ők végezték a kínvallatást is),¹⁰ futárok és a katonákat biztos útra vezető kalauzok.¹¹

Főként a fémművességhez kapcsolódott kereskedelmi tevékenységük, amely az elkészített tárgyak egyszerű cseréjét jelentette létfontosságú élelmiszerre. Hasonló funkciót töltöttek be a paraszti társadalom számára készített faeszközök (edények, kanalak, teknők),¹² amelyekhez a legalkalmasabb fát is ki tudták választani. Daniel Speer írja a harmincéves háború utáni magyarországi viszonyokat leíró, 1683-ban kiadott „Magyar Simplicissimus” című munkájában: „Cigány-trombitás társam [...] valóságos [...] szem-

Könyvkiadó, Budapest, 1986. 8-9., NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998. 124-125.

3 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 119., 121.

4 GLATZ, Jakob: *Egy magyar ember őszinte megjegyzései hazájáról néhány magyar vidéken tett utazása során*. [Közreadja Soós István] Balassi Kiadó, Budapest, 2013. 97.

5 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 208-209.

6 GLATZ, Jakob: *Egy magyar ember...* I. m. 97.

7 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 182.

8 Uo. 184.

9 THALY Kálmán: A cseszneki vár cigányai. Czigány-diplomák a gr. Esterházy család levéltárából. *Magyar Történelmi Tár*, 1884. 3. sorozat, 7. kötet. 569.

10 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 205-206.

11 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 9-10.

12 KEMÉNY István (szerk.): *A magyarországi romák*. (Változó világ 31.) Útmutató Kiadó, Budapest, 2000. 10.

GALÉRIA

fényvesztő-mester volt. Faedényben meg tudta főzni a marhahúst, anélkül, hogy az edényt a tűz megpörkölte volna.¹³ Fontos helyet kapott megélhetésükben a lókereskedés. A lóval bánás szerteágazó tevékenységet jelentett, amely magában foglalta a tenyésztést, a tartást, a cserét egy másik lóra, az eladást és a lótolvajlást.¹⁴ Kiemelkedést jelentett társadalmukból, ha a tehetséggel megáldott cigányzenész bejutott egy magyar főúr vagy egy török tisztségviselő udvarába. „Természetől fogva hajlamuk van a zenére.” – olvashatjuk Speer könyvében – „Van is majd minden magyar nemes embernek cigánya, aki hegedűs és mellékesen lakatos.”¹⁵ A 16. században még ritkaság számba mentek a török földről magyar főúrhoz került cigányok. Zrínyi IV. György 1596-ban írta Batthyány II. Ferencnek két foglyul ejtett zenészeről: „Az egyiknek olyan hegedője vagygon, hogy bizony sem én, sem kegyelmed olyant nem láttunk, kinek csak két húrja vagygon, de a formája csoda, mely szép. A másiknak cimbalionja (cimbalom) vagygon, olyan szabású, mint akivel a deákok a misét éneklik, de nem fával veri, hanem mint hárfát, az ujjjaival kapdozza (pengeti).”¹⁶ Három évtizeddel később Esterházy Miklós számolt be feleségének, Nyáry Krisztinának a Batthyány család cigány muzsikusaairól: „[...] tegnap Rohoncról nem is akara elbocsátani Battyániné asszonyom (ti. Poppel Éva, Batthyány II. Ferenc özvegye), ahol [...] vendégségben valánk nagy sok dob, trombita között, és tomburás (tamburás), török énekes, cigány hegedős, korcsomára való cizinbolimbosok

13 SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998. 190.

14 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 192.

15 SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus...* I. m. 190.

16 TAKÁTS Sándor: *Bajvívó magyarok. Képek a török világból*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1979. 172-173.

(cimbalmosok) is bőven voltak.¹⁷ A 18. század végére a zenélés lett a legrangosabb foglalkozás a cigányok körében.¹⁸

Az évszázadokig változatlan technológiával végzett főfoglalkozások mellett mindenkor fontos szerepet játszottak a kiegészítő tevékenységek életükben, amelyek a helyenként és időközönként beszűkülő lehetőségek között biztosították a fennmaradást. Ebben a rendszerben a családtagok meghatározott szerepet játszottak.¹⁹ A kiegészítő tevékenységek körébe tartozott a jövendőmondás és a „varázslás”, amelyhez az asszonyok értettek.²⁰ Hasonlóképpen a nők és a gyerekek mutattak nagy jártasságot a tolvajlásban. Johannes Aventius a 15-16. század fordulóján élt bajor történetíró és humanista nem mulasztotta el megemlíteni velük kapcsolatban, hogy „határtalan tolvajságáról közismert faj.”²¹ A cigányok „szerzés”-nek mondták, és életük szerves részének tekintették, jóllehet a nem cigány (gádzsó) társadalom tagjaival éppen emiatt alakult ki konfliktusaik jelentős része.²² Közösségi hagyományaik, értékrendjük a közösségi tulajdon megbecsülésére nevelte őket, de értetlenül álltak a magántulajdonnal szemben. Szemléletüket egy bájos „tanmese” a mai napig őrzi: „Amikor Isten a búzát osztotta a népeknek, hívta volna a cigányokat is, hogy majd nekik is ad. A cigányoknak azonban zsájkjuk sem volt, olyan szegények voltak. Azt mondták a Szent Istennek: ó, nagy Isten, tedd csak a mi részünket is a többi népek zsákjába! Az Isten ekkor a cigányoknak szánt búzát igazságosan szétosztotta a világ népei között: mindegyiknek a zsákjába jutott belőle egy kevés. Később a cigányok kérték próbálták a részüket a népektől, de azok kinevették és elkergették őket. Azóta lopnak a cigányok, hogy a jussukat visszaszerezzék.”²³

Vándorló és időlegesen letelepedett csoportjaik nem rendelkeztek még a nomád pásztortársadalmak szervezettségével és egymásra épülő vezető rétegével sem. Közösségük alapegysége a szülőkből és a gyermekekből álló család volt, amely a nagyszülőkkel, a felnőtt testvérek familiájával és az unokatestvérekkel együtt nagycsaládot alkotott. Közülük tekintélyénél fogva kiemelkedett a családfő. Több nagycsalád alkotta a csapatot vagy kompániát, élén választott vezetőjével, a vajdával.²⁴ [Nagy Pál roma kutató az ónodi várhoz (Borsod megye) tartozó sátorlakó cigányok 1676. évi összeírása alapján megállapította, hogy tíz sátorban 12-13 család élt, amely – 4,5-ös szorzó alkalmazása esetén – együttesen 56-57 főt tett ki.²⁵] A közösség többnyire olyan személyt jelölt a tisztségre, akinek az ősei közül valaki, esetleg korábban maga is viselte azt, továbbá kitűnt jól öltözöttségével, testi adottságával vagy vagyoni helyzetével és túljutott élete delén. A 17. századi gyakorlat szerint a cigány közösség felterjesztette a kiválasztott személy nevét a bebarangolt vármegye vagy uradalom főispánjához, illetve földesúrhoz jóváhagyásra. Azután kerülhetett sor a tényleges választásra, amely hangozó kiáltások közepette zajlott le a szabadban; látványos befejezésképpen magasba

17 Idézi: NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 188.

18 Uo. 189.

19 Uo. 181.

20 Uo. 198.

21 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 7.

22 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 182.

23 Idézi: DIÓSI Ágnes: *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.* Budapest, 2002. 7.

24 KEMÉNY István (szerk.): *A magyarországi romák...* I. m. 9., THALY Kálmán: *A cseszneki vár cigányai...* I. m. 572-573.

25 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 103.

dobták és ajándékokkal megerősítették az új vajdát tisztségében.²⁶ Végül a földesúr is konfirmálta, egyúttal értésére adta a közösségnek, hogy ezután – büntetés terhe alatt – engedelmességgel tartoznak tisztségviselőjüknek.²⁷ Hatáskörét a közösségi hagyomány határozta meg, de az sohasem lépte túl az első fokú eljárás szintjét. Leginkább a cigányok szokásrendjének megtartása, kisebb vétségek, kártételek kivizsgálása és a bűnös megbüntetése tartozott jogkörébe.²⁸ Lopás esetén a károsult kérésére felderítette az ellopott tárgyat, majd tisztségének jelvényével, a vállán viselt korbáccsal, megbüntette a tolvajt. (Egyes vélemények szerint a vajda részesedett az eltulajdonított javakból, ezért nem mindig fűződött érdeke a tényfeltáráshoz.)²⁹ Esetenként a földesúr kitágította a vajda jogkörét, miként Esterházy Péter Barják Ferencét, amikor 1717-ben feladatává tette a cigányok szolgálatása teljesítésének felügyeletét és a kompániából elszököttek felkutatását.³⁰ Súlyos kártételek és vétségek esetén a földesúr által föléje rendelt fővajda járt el, aki a dominus tisztségviselői közül került ki. Ilyenkor egyenesen hozzá kellett fordulni jogorvoslatért.³¹ A fővajda elláthatta a vándorló kompániák általános felügyeletét is. Batthyány I. Ádám dunántúli és a Kanizsa várával szemben kiépített végvidék főkapitánya 1652-ben a területén tartózkodó cigányok ellenőrzésére fővajdát rendelt ki tisztjei közül, aki megbüntethette őket, ha „latorságot” tapasztalt.³²

Az ország uralkodói és vezető társadalmi rétege korán felismerte a cigányok támogatásából származó előnyöket, ezért a 15. századtól védte autonómiájukat. I. (Corvin) Mátyás király 1487-ben a sebesszéki³³ cigányoknak állíttatott ki privilégiumlevelet, amelyben megerősítette „régőtől fogva fennálló” jogait. II. (Jagelló) Ulászló 1496. évi *salvus conductusa* Bolgár Tamás vajdának és a vele vándorló 25 sátor cigánynak biztosított szabad mozgást és kereskedést az egész országban. I. (Habsburg) Ferdinánd a szamosújvári (Szamosújvár ma: Gherla, Románia) cigányok adómentességéről rendelkezett 1552-ben a dési (Dés ma: Dej, Románia) sóbányában teljesített szolgálataik elismeréseként.³⁴

A nemesség felső rétege: országos tisztségviselők és nagybirtokosok is támogatták a cigányokat. A kor szokásának megfelelően oltalom- vagy menlevelekkel (protectionalis) segítették szabad mozgásukat, biztosították védelmüket, hagyományos életmódjuk és foglalkozásaik folytatását. A menlevelek területi hatálya a főúr illetékességétől függött: a nádoré az egész országra, a főispáné az adott vármegyére, a főkapitányé katonai körzetére, a földesuré saját uradalmára terjedt ki. Birtokszomszédjaikat pedig megkérhették, hogy támogassák a jószágukon átvonuló cigányokat. Mindez relatív biztonságot jelentett

26 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 59.

27 THALY Kálmán: *A cseszneki vár cigányai...* I. m. 574.

28 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 96-97., THALLÓCZY Lajos: *A cigányok szervezete történetéhez (1661). Magyar Történelmi Társulat, 1878.* 3. sorozat, 1. kötet. 704.

29 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 59-60.

30 THALY Kálmán: *A cseszneki vár cigányai...* I. m. 575.

31 THALLÓCZY Lajos: *A cigányok szervezete történetéhez...* I. m. , MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 58., 96.

32 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Batthyány családi levéltár P 1315 Batthyány I. Ádám iratai 1652. 3. cs. 60. fol.

33 Szászsebes szék (Stuhl Mühlbach) közigazgatási terület a Magyar Királyságban. Ma Románia része.

34 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 13.

GALÉRIA

számukra. Ugyanakkor a földesúri érdek az előállított termékek megadóztatása és a közösség életének felügyelete révén ol a vezetők (vajda, fővajda) kiválasztásával – érvényesült. Ily módon megvalósult a kölcsönösség elve: a főurak hasznot húztak a cigányokból és megőrizték földesúri jogaikat, a cigányközösség identitásának korlátozott fenntartásával biztonságban érezhette magát, a vándorlása során bejárt terület nyugalma pedig biztosítottan látszott. A menlevelek kibocsátói a cigányok és a befogadók közötti egyensúly, az együttélés kölcsönösen elfogadható feltételeinek megteremtésére törekedtek.³⁵

A protectionálisok minden ismérve megtalálható a galántai Esterházyak három tagja: János, fia, Ferenc és a család harmadik tagja, Péter által 1675-1740 között kiállított kilenc darab oklevelében. (Egy darab Jánostól, hét darab Ferencről, egy darab Pétertől származik).³⁶ Sőt, a korábbiaknál több. A négy Esterházy-uradalomban: Cseszéken (Veszprém megye), Beckón (ma: Beckov, Szlovákia), Galántán (ma: Galanta, Szlovákia) és Surányban (ma: Šurany, Szlovákia) az 1670-es évektől éltek nagyobb számban cigányok. Az együttélés alapjait Esterházy Dániel teremtette meg, aki kialakította azt a kölcsönösen előnyös rendszert, amelyben a cigányok hasznára lehettek a családnak, megőrizték szabad mozgásukat, és gyakorolhatták mesterségüket. A cigányok hűség esküt tettek a dominusnak, családjá oltalmába ajánlották magukat és jobbágyai lettek.³⁷ Ezt később, Jánosnak és Ferencnek is megismételték, akik minden alkalommal megerősítették őket jogaikban. Közülük kitűnik János győri főkapitány-helyettes 1675. szeptember 18-án Győrben kiállított oltalomlevele díszes kivitelezésével: Esterházy és az adományozott cigányok nevét aranyozott betűkkel festette meg az oklevél készítő-

35 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 129-131.

36 THALY Kálmán: *A cseszkeni vár cigányai...* I. m. 568-578.

37 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 132-133.

GALÉRIA

je. Lent és oldalt pompás virágdíszítést alkalmazott, amely a grófi pecsét alatt álló ékes vázából bokrétaaként ágazik szét. A virágok gazdag választékban – közöttük rózsza, szegfű, tulipán, liliom, nárcisz – váltakoznak piros, kék, sárga, rózsza- és ibolyaszínben.³⁸

Esterházy János és Ferenc oklevelei a mesterségek szabad gyakorlását és annak két elengedhetetlen feltételét, a védelmet és a szabad mozgást biztosították. Felszólították a polgári és a katonai hatóságokat, hogy ne tartóztassák fel a cigányokat a vámszedő helyeken, hidakon és réveken. Csaknem minden esetben kovácsolást és cserélést értettek a cigányok szokott mesterségén.³⁹ Kivételt jelent az 1723. évi oltalomlevél, amely szerint gyakorolhatták „*egyéb életek táplálására való mesterségeket*” is.⁴⁰ A mesterséggel szolgálást jobbágyi kötelezettségként értelmezték az Esterházyak. Az 1711. évi oklevélben ez áll: „*örökösen kötelezvéni [...] magokat, hogy mindenütt istenessen és jámborúl munkájok és cserélések után fognak élni, igaz jobbágyi kötelességeket mindenekben megmutatván.*”⁴¹ Úgy tűnik, hogy az Esterházy-család elgondolása szerint a cigányok kétféle munkával teljesítik jobbágyi szolgáltatásaikat, ellátják az uradalmak falvait kézműves termékekkel, és annak hasznából megélnek.

Esterházy Péter 1717. évi diplomája Jánosénál és Ferencénél differenciáltabb jobbágyi kötelezettségeket írt elő a beckói és a surányi uradalmak cigányainak. A szokott mesterség produktumai mellett megjelentek a hagyományos paraszti terhek: a pénzadó (census), a kézi robot (szénahordás) vagy annak megváltása pénzzel, az ígás robot (fuvarozás) és a természetbeni adózás (sátranként egy font bors).⁴²

38 THALY Kálmán: A cseszneki vár czigányai... I. m. 571.

39 Uo. 570-574., 578.

40 Uo. 577.

41 Uo. 574.

42 Uo. 575-576.

Az Esterházyak nyújtotta lehetőségek – Péter keményebb követelményei ellenére – a cigányok kedvére lehettek, mert nem egy családfő állt évtizedekig a família szolgálatában. Az 1675. évi menlevél szerint Vörös Mihály, a cseszneki uradalom cigányvajdája fiaival, öccsével és azok meglevő és születendő gyermekeivel kötelezte el magát Esterházy Jánosnak.⁴³ Esküjüket állták, mert három fia: Ferenc, János és Mihók mellett az uradalom tekintélyes családfői, Horváth Ferenc és János, Sárközy Mihók és János, Kovács Márton, Sipos Ferenc és Váczy Márton is szerepelnek Esterházy Ferenc 1698. évi megerősítő menlevelében. Ugyanott említi Ferenc gróf Vörös Mihályt, aki Esterházy Dániel és János után most őt is szolgálja.⁴⁴ A cseszneki vajda 36 év múlva vált meg tisztségétől,⁴⁵ 1711-ben Pápai Mihály vette át tőle a közösség irányítását.⁴⁶ Az 1698-as oklevélben családfőként szerepelt és az Esterházyak harmadik generációját szolgáló Horváth Ferenc pedig 1723-ban bukkant fel újra, immár a galántai kastélyhoz tartozó uradalom cigányvajdjaként.⁴⁷ Hűséges embereiket megkülönböztetett figyelemben részesítette a grófi család. Esterházy Ferenc 1698-ban megparancsolta tisztségviselőinek, hogy a Vörös Mihállyal szemben engedetlen cigányokat fogják meg és „érdemük szerint büntessék”.⁴⁸ Akire pedig „szófogatatlanságért helyes panasz téteik” Barják Péter vajdaságában, az „érdemlett büntetését pálcával, tömlőccel és vassal is elveszi (elnyeri)”- ígéri Esterházy Péter 1717-es oklevelében.⁴⁹

A békés egymás mellett élés időszakából fennmaradtak súrlódásokra utaló, a cigányközösségek letelepedését tiltó pátensek is. Nem egyszer közönséges bűnözőknek tekintették őket a rendeletalkotók. Nádasdy II. Ferenc országbíró 1670-ben ekképpen fogalmazott: „[...] mivel a mi főispánságunk alatt levő nemes Szala (Zala) Somogy és Vas vármegyék közönségesen a cigányokat, mint publicus malefactorokat proscibálták, ahoz képest mi is se vármegyéinkben, se jószágainkban, szóval egyáltalában szenvedni (megtűnni) nem akarjuk. E mai napságtól fogvást se falukban, se városokban a cigányokat [...] általmenni, annyival inkább befogadni [...] ne engedjék és merészkedjék, hanem ha kit találnak közülök, mindenkitől zsákmányt hányván (zsákmányt ejt), magát, mint nyilvánvaló latrot feleségestől és gyermekestől szabadon megfogják és rabságra vegyék (vigyék).”⁵⁰ Kiűzésükről nem esett szó.

A Nádasdy-féle pátensből kiolvasható a 17. században már létező, a cigány és a befogadó közösségek közötti nézetkülönbség. A 18. század adóztató, a kompániák autonóm szabadsága ellen fellépő abszolút állama – bár igyekezett megoldani a konfliktust – szándéka ellenére felerősítette és hosszú időre állandósította. Az új politikai felfogás szorosan összefüggött az európai eszmei változásokkal, és a törökök kiűzését, valamint a Rákóczi-felkelést követő magyarországi ujjá rendezéssel. Az állam törekvései az élet minden területén rendeleti szabályozásban öltöttek testet. A végrehajtás három Habsburg-házi királyhoz, III. Károlyhoz, Mária Teréziához és II. Józsefhez kötődik.

43 Uo. 570.

44 Uo. 572-573.

45 Uo. 570-574.

46 Uo. 574.

47 Uo. 577-578.

48 Uo. 573.

49 Uo. 575-576.

50 Idézi: MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 97-98.

A hosszú háborús időszak után leromlott közbiztonság helyreállítása, a cigány és nem cigány elemekből álló, rabló, erőszakoskodó, a hatóság ellenőrzéséből rendre kicsúszó csoportok felszámolása a konszolidációra törekedő III. Károly nevéhez fűződik. Az 1723-ban létrehozott Magyar Királyi Helytartótanács spanyolországi tapasztalatok és német területen alkalmazott előírások részleges átvételével alkotta meg az 1724-ben kiadott rendeletet. Statáriális bíráskodást vezetett be a gonosztevőkkel szemben (fejvesztés, kiűzetés), és szigorú, de inkább szociális és megelőző eszközöket alkalmazott a többi perifériára szorult, de „kezelhető” cigány és nem cigány esetében.⁵² Megtiltotta vándorlásukat és elrendelte személyleírással kiegészített összeírásukat, szabályozta befogadásukat az uradalmakra, előírta munkába állításukat mérsékelt bérért, kötelezte a vármegyéket az onnan származó cigányok visszafogadására, a lakosságot pedig a kóborlók bejelentésére. A rendelet érdeme – a rendteremtésen túl – a felismerés: „a cigány társadalom belső változásainak elindítása nélkül nem lehetséges hatékony megoldás.”⁵²

Átfogó rendezési terv Mária Terézia és II. József uralkodásának idejére alakult ki. A „Regulatio Cigarorum” néven ismertté vált rendeletek sora a cigányok sajátos életmódja ellen irányult. A felvilágosult abszolútizmus be akarta illeszteni őket a társadalmilag hasznos mezőgazdasági és ipari munkarendbe, egyúttal az adózók sorába. Mária Terézia 1749-1773 között kibocsátott rendeleteinek alkotói – a birodalmi politika szellemiségének is megfelelően – két módszert követtek: egységesíteni akarták a cigányokat a nem cigányok társadalmával, belső életük szabályozásával pedig az utóbbiakhoz kívánták hasonlóvá tenni őket. A korábbi letelepedési és összeírási kötelezettség mellett, előírták, hogy vegyék fel őket a céhekbe, rombolják le kunyhóikat és gyűjtsák fel sátrakat, tiltsák el őket a lótarastól (kivéve a gazdálkodókat), a továbbra is kóborlókat fogják közmunkára, csak a letelepedettek részére adjanak útlevelet, a vajdákat rendeljék a falubírák hatáskörébe. Identitásuk ellen irányult népvük, nyelvük és népviseletük megszüntetésének szándéka. A rokonok közötti házasodás tilalma, gyermekeik elvétele és becsületes gazdánál történő felnevelésének gondolata, valamint a döghús evés tilalma egyszerre szolgált volna egészségügyi, integrációs és asszimilációs célokat. Végül az ellenőrzést kívánta megvalósítani a törvényhatóságok (vármegyék, városok) féléves jelentési kötelezettsége a cigányokról.⁵³

II. József figyelembe vette anyja alapelveit, amikor a Helytartótanács cigányügyi osztályának közreműködésével kidolgozta 1783. évi resolútióját. A végrehajtást azonban nem kizárólag a törvényhatóságokra és a földesurakra akarta bízni, hanem szerepet kívánt adni az államhatalomnak is. Haladó gondolata volt a cigányok bérmunkás foglalkoztatása a kincstári bányákban, üzemekben, csatorna-, híd- és útépitkezéseken. Hangsúlyozta a cigányközösségek megszüntetésének fontosságát – nagyobb jelentőségűnek tartotta, mint a gyermekek elszakítását családjuktól –, és a katolikus szellemű nevelést: a templomba járást és a hitoktatást.⁵⁴

51 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 239., PÓCZIK Szilveszter: *Cigányok és idegenek...* I. m. 73-74.

52 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 240., MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 82-83.

53 KEMÉNY István (szerk.): *A magyarországi romák...* I. m. 7., MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 84-85.

54 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 258., 265.

A felvilágosult uralkodók „erőszakos jóindulata”⁵⁵ nem érte el célját. A nagy kísérlet lényegében elbukott a hagyományaikhoz ragaszkodó cigányközösségek ellenállásán, a befogadó társadalom bizalmatlanságán, a házhoz és telekhez jutást intéző helyhatóságok tehetetlenségén, a földesúri majorgazdálkodás önértékén és a behozhatatlan hátránnyal délről érkező új cigány bevándorlók negatív hatásán. A „cigányügy” továbbra is ügy maradt, a 17-18. század hagyatéka a polgári társadalom számára.”⁵⁶

Felhasznált szakirodalom

- DIÓSI Ágnes: *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Budapest, 2002.
- GLATZ, Jakob: *Egy magyar ember őszinte megjegyzései hazájáról néhány magyar vidéken tett utazása során*. [Közreadja Soós István] Balassi Kiadó, Budapest, 2013.
- KEMÉNY István (szerk.): *A magyarországi romák*. (Változó világ 31.) Útmutató Kiadó, Budapest, 2000.
- MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.
- PÓCZIK Szilveszter: *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999.
- SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998.
- TAKÁTS Sándor: *Bajvívó magyarok. Képek a török világból*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- THALY Kálmán: A cseszneki vár czigányai. Czigány-diplomák a gr. Esterházy család levéltárából. *Magyar Történelmi Társulat Társulati Közlöny*, 1884. 3. sorozat, 7. kötet. 568-578.
- THALLÓCZY Lajos: A cigányok szervezete történetéhez (1661). *Magyar Történelmi Társulat Társulati Közlöny*, 1878. 3. sorozat, 1. kötet. 704-705.

55 Póczik Szilveszter: *Cigányok és idegenek...* I. m. 74.

56 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban...* I. m. 16.

SZÉLRÓZSA

- 19 Kurucz György: Földesúri adminisztráció
Edelényben a 18. század közepén
- 31 Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei
a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első
felében
- 53 Mednyánszky Miklós: Barlang- és pincelakások
a főváros környékén
- 69 Miklós Tamás: Elképzelések és tervek az esztergomi
cigányság letelepítésére a Horthy-korszakban,
valamint annak megvalósulása

Kurucz György

Földesúri adminisztráció Edelényben a 18. század közepén

Az egykori Borsod vármegye szendrői járásában található Edelény 18. századi története, csakúgy mint az impozáns kastély korabeli lakóinak mindennapjai elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltárban (Országos Levéltár) őrzött Dessewffy családi levéltár (P 86), kisebb mértékben pedig az Eszterházy család zólyomi ága levéltárának (P 1294), valamint a Hadtörténelmi Intézet Levéltára *Personalia* gyűjteményének egyes fondjai alapján rekonstruálhatók. E két egykori családi levéltárban található az edelényi és a cserépi uradalom igazgatása során keletkezett iratanyag, közelebbről a birtokigazgatás tisztjeinek az úrbéres állapotú családok szolgáltatásaival kapcsolatos rendelkezései, jelentései, instrukciói, továbbá a különböző úriszéki vagy szolgabírói vizsgálati jegyzőkönyvek, inventáriumok gyűjteménye. Sajnálatos módon a század első évtizedeiből jóval kevesebb irat áll rendelkezésünkre, mint a házasságkötése révén edelényi fölbirtokossá váló Eszterházy István gróf (1728-1786) időszakából, vagyis leginkább az 1760-as és az 1770-es évekből.

Az edelényi uradalom mindennapjaival kapcsolatban keletkezett iratanyagok, pl. tanúkihallgatások, vizsgálati jegyzőkönyvek, bérleti szerződések, stb. közvetett módon értékelhető információval szolgálnak ahhoz, hogy más 18. századi uradalmak igazgatási rendszerének analógiájára megfelelő módon rekonstruálhassuk az uradalom igazgatási rendjét, a tisztikar tevékenységét.¹ Ennek megfelelően, Edelény lakosságának etnikai, demográfiai, s természetesen gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú vizsgálata is az említett forráscsoportokra épülhet, melyet a korszakban végzett *canonica visitatiók* számszerűsíthető adataival, továbbá a helytartótanácsi rendelkezések nyomán lefolytatott összeírások egyes részleteivel egészíthetünk ki. Ennek megfelelően a nem magyar etnikai hátterű edelényi családok megtelepedése a 18. század második felében, így az edelényi cigány vagy éppen a zsidó közösség mindennapjai, illetve az uradalmi adminisztrációnak az említett közösségek integrációját célzó tevékenysége szintén az említett forráscsoportok vizsgálatára épülhet. A jelzett problematika relevanciáját az is indokolja, hogy a Magyar Királyság észak-keleti régiójának mezővárosi rangú települése vonatkozásában mindenképpen megfelelő összevetési alapot nyújthat az ország más, így a nyugat-dunántúli régióira jellemző sajátosságok tekintetében.

Történész, Károli Gáspár Református Egyetem

- 1 KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 98-128., FÜLÖP Éva Mária: *A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. század első felében*. In: Für Lajos (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1981-1983*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 1983. 309-325.

Etnikai diverzitás és a cigányság az edelényi közösségben

A fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvek, hagyatéki leltárak, a mezőváros és az uradalmi adminisztráció közötti érintkezést bizonyító iratok, pl. a makkbér (földesúri tulajdonban lévő erdőben történő legeltetés) megállapítása esetében, arról tanúskodnak, hogy Edelény mezőváros lakosságának túlnyomó része magyar anyanyelvű volt.

A mindennapi életben fontos, egy-egy család boldogulását meghatározó gazdasági jellegű szerződések is szinte kizárólag magyar nyelven, s csak kisebb részben németül, illetve szlovák nyelven készültek. Jellemző, hogy az 1770-es évektől még a német vagy szlovák származásra következtetni engedő tanácsstagok számára, így pl. a több generáción keresztül különböző posztokat betöltő Schuszter, Spisák vagy Kleszó családok tagjai esetében is a magyar nyelv használata volt elfogadott.² A század utolsó harmadában a kastély urának úrbéres szolgáltatásokat teljesítő családfők közül – legalábbis az 1778. szeptember 23-án kelt jegyzék tanúsága szerint – 81 főből a neve alapján 14 tekinthető szlovák származásúnak. A Kleszók és Spisákok mellett Lipták, Brezina, Petró, Semsák, Laczik, Szlezák és Juszko nevű adózókat írtak össze.³

Az esetleges érv, hogy az uradalmi tisztek, pl. a nemesi származású és egyébként jogvégzett fiskális, vagy éppen a szekretárius, az inspektor, az ispán, szlovákul *aligha* tudhatott, egyáltalán nem tűnik elfogadhatónak. Fennmaradtak ugyanis olyan kihallgatási jegyzőkönyvek, melyeket az egyébként a neve alapján magyar származásúnak tartható uradalmi tiszt szlovák nyelven vezetett. Ennek egyik példája az Andor József fiskális által 1776. április 13-án felvett szlovák nyelvű jegyzőkönyv, melyben a vámfizetés kijátszása miatt letartóztatott zólyomi, s a neve alapján inkább magyarnak gondolható Kovács Jankó „gyolcsos tót” kihallgatását rögzítette.⁴

Az előbbieknél megfelelően a mezőváros lakosainak etnikai hátterével kapcsolatos képet tovább árnyalhatják az említett forráscsoportok műveltségi szintre utaló sajátosságai. Természetesen az *officiales*, vagyis az uradalmi tiszti kar valamennyi tagja a birtokigazgatásban betöltött szerepének megfelelő műveltséggel rendelkezett. A kápolna kiadásaival, perselypénzzel kapcsolatos feljegyzéseket a nyilvánvalóan német anyanyelvén könnyebben író udvarmester, Joseph Reichert maga vezette, tehát róla valóban feltételezhető, hogy a század közepéről a kastély kápolnájának inventáriumában szereplő imádságos könyveket valóban kézbe vette.⁵ Magától értetődő módon a fiskális (uradalmi ügyvéd) jogvégzett ember volt, s a vizsgálati jegyzőkönyveket latinul, magyarul vagy szlovákul vezette. Feladatukból következően a legtöbb iratot maga a fiskális vagy éppen a *secretarius*(titkár) jegyezte.

A zsidóság 18. századi edelényi megtelepedésére, mindennapjaira nézve csupán töredékes források állnak rendelkezésre, s ezek közül alig néhány íródott németül, szinte teljes egészükben magyar nyelvű iratanyag maradt fenn. Az első családfő jelenléte egy 1740. június 14-én kelt zálogügylet alapján igazolható, melynek értelmében a borsodi illetőségű, úrbéres jogállású Német János „*bizonyos szükségemről kénszerítettvén*”,

- 2 Lásd pl. az az edelényi tanács által 1768. január 25-én jegyzett elismervényt a fennmaradó robotnapokról. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) Dessewffy Lt. P 86 51. cs. Fasc. L f. 63.
- 3 MNL OL Dessewffy Lt. P 86 51. cs. Fasc. L. ff. 32-33.
- 4 MNL OL Dessewffy Lt. P 86 50. cs. Fasc. C. f. 167.
- 5 MNL OL Dessewffy Lt P 86 50. cs. Fasc. C. ff. 309-354v

vagyis az ilyen jellegű szerződésekben általánosan előforduló indok alapján az „*edelényi* árendátor Sido Dániel uramtul” felvett 20 vonás forint fejében elzálogosította a sápi szőlőhegyen található szőlőjét.⁶ A feltételek közt szerepelt még, hogy a szőlőt továbbra is a borsodi gazda fogja megművelni, s ha a bérlő nem lenne elégedett a munkájával, akkor „*az 20 vonás forintokért az ötödfél hordó bort megfizetném a melyet ő kegyelmének felül meg írt sidó daniel uramnak ígértem [...] adok ő kegyelmének olyan hatalmat, hogy [...] felül meg nevezett szőlőmet a dézma széken azon summa pénzekig elfoglaltahassa, vagy pedig azon áron mint saját örökségét el is adhasza*”.⁷

A magyarországi zsidóság 18. századi lélekszámára, az ország különböző megyéiben folytatott tevékenységére nézve az 1735-38-ban felvett *Conscriptio Judaeorum* adatai szolgálnak útmutatással. Az összeírás szerint ekkoriban 12 219 zsidó élt a Magyar Királyság területén, főként Pozsony, Nyitra, Trencsén és Sopron vármegyében. Borsod vármegyét az adatfelvétel nem tartalmazza, viszont érdemes megemlíteni, hogy a szomszédos Abaúj vármegyében 42 családfő mellett összesen 167 főt tett ki a zsidó népesség.⁸ Figyelemre méltó, hogy az északkelet-magyarországi megyékben a családfők mintegy 80%-a lengyelországi születésű volt.⁹ A fennmaradt iratanyagban ezt követően közel harminc évig nem találunk utalást edelényi zsidó lakosokra. Az 1771-ben felvett országos zsidó összeírás szerint viszont a Borsod vármegyei Edelényben már

6 MNL OL Dessewffy Lt. P 86 51. cs. Fasc. L. f. 45. A korabeli számítási összeg, vagyis a vonás forint lat. *florenus tractitius* értéke 51 krajcár (továbbiakban: xr) volt, míg a Habsburg Birodalomban, így a Magyar Királyságban általános „rajnai forint” váltópénzben meghatározott értéke 60 xr.

7 Uo.

8 VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 1992/1. 59-79., itt főként 63-64.

9 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 26-27.

GALÉRIA

három felnőtt zsidó férfi élt, név szerint Mózes József, Sámuel Jakab és Sámuel Márk.¹⁰ Közülük feltehetően Mózes József volt a legidősebb, aki a megfelelő rovat szerint 1733-ban jött az országba, míg a másik két családfő már a Magyar Királyság területén született. Közülük az előbbi kettő nő is volt. Az adatfelvétel megfelelő rovata szerint gróf Eszterházy István birtokain zsellérgigállásúak voltak. A *taxa tolerantia*, vagyis a korszakban a zsidókra kivetett központi kamarai „türelmi adó” tekintetében Sámuel Jakab évi hat ft-ot, Mózes József 1 ft 30 xr-t, a nőtlen Sámuel Márk 1 ft-ot fizetett. A házi adó, vagyis a vármegye költségeire kirótt helyi adó vonatkozásában Mózeszt 4 ft, Sámuel Jakabot 12 ft terhelte, míg a nőtlen Sámuel Márk mentes volt a házi adó fizetése alól. Eszterháznak egyébként Sámuel Jakab évi 100 ft bérleti díjat fizetett a kocsmáért, míg a másik két adózó 40-40 ft-ot.¹¹ Tíz évvel később, vagyis az 1781. évi újabb összeírás szerint továbbra is három zsidó családfő élt Edelényben, név szerint Herschel Jakab, Finke Jakab és Finke Mátyás. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a szolgabírói járási központban, vagyis Szendrőn az adott évben nyolc zsidó családfő élt, míg Szentpéteren 13, Vattán 9, Darócson 10.¹² A II. József kori felmérések adatai szerint egyébként Borsod vármegye székhelyén, Miskolcon 189 zsidó élt.¹³

A következő évtized közepén már négy családfő élt Edelényben, de a nevük alapján a korábbi lakosokhoz képest újabb betelepülők voltak. Az 1794-ből származó adatok

10 Conscriptio in Inclyto Regno Hungariae, signanterin Comitatu Borsodiensis reperilibium Judaeorum. MNL OL Helytartótanácsi Lt Acta Judaeorum C 29 No. 139. F. 8. 1771-72.

11 Uo.

12 MNL OL Helytartótanácsi Lt Acta Judaeorum C 43 No. 111 F. 2. Acta Secundum 1781.

13 THIRRING Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1938. 115.

szerint Herschl Ábrahám (nem bizonyítható, hogy rokona volt Herschel Jakabnak), Kremer Salamon, Izsák Lőrinc, valamint Szabó Salamon nevű zsidó családfő élt Edelényben. Valamennyien nők, családosak voltak, Kremernek három fia és két lánya volt. A Mózes hitűek száma ekkor már 18 fő volt Edelényben.¹⁴ Foglalkozásukra nézve a családfők túlnyomó többségükben nyerstermékekkel kereskedő személy, vagyis a korabeli latin nyelvű rovat szerint *quaestor* volt.

A 18. század első évtizedeitől fogva a kismemesi gazdaságok éppúgy, mint a nagyobb uradalmak, egyaránt azon fáradoztak, hogy minél több munka-, termény- és pénzjáradékot biztosító családot telepítsenek le meghatározott szerződési feltételek mellett. Ennek megfelelően a cigányság datálható edelényi jelenlétére nézve talán a legfontosabb forrás egy 1763-ból származó kihallgatási jegyzőkönyv, melyet Edelényből elszökött cigány családok ügyében vettek fel. Az irat azt bizonyítja, hogy már az impozáns kastélyt építtető L'Huillier Ferenc (1668-1728) idejétől fogva az adminisztráció mindenkor határozottan arra törekedett, hogy a cigány családfőket helyben maradásra, letelepedett életmódra, az uradalom és a kastély igényeinek megfelelő szolgáltatásokra bírják.¹⁵ Ez a forrás közvetett módon azt a központi törekvést is tükrözi, mely pontosan a század elejétől országos szinten is a cigányság letelepedését, életmódjának a helyi közösségek értékrendjéhez, termelési gyakorlatához való adaptációját, egyáltalán a cigány népesség integrációját kívánta szolgálni. A török kiűzését követően a vándorló életmódot folytató „vagabundus” cigány népesség megfékezésére és letelepítésére a központi hatalom és a vármegyei közigazgatás ugyanis komoly erőfeszítéseket tett. Az intézkedések sorát III. Károly 1724. évi rendelete nyitotta meg, melynek indokaként megfogalmazódott, hogy az alsó-ausztriai és stájer örökös tartományok közelében is állandósultak a rablások és bűnelkövetések. A rendelet ezért előírta, hogy a büntetlen előéletű cigányokat a földesurak fogadják be birtokaikra, s telepítsék le őket. Ugyanakkor a csavargókkal és a bűnelkövetőkkel szemben a rendelet szigorú szankciókat helyez kilátásba. Borsod vármegye tisztikara a rendeletben előírtak szerint járt el, 1732-ben pl. visszaélések miatt indítottak vizsgálatot zsidó és cigány ötvösök ellen. Néhány évvel később, az 1738. évi török háború idején a déli határokon kitörő pestis miatt Borsodban is újabb rendelkezéseket hoztak a csavargó életmódot folytatók ellen.¹⁶

A vármegyei vizsgálati iratok gyarapodása jelzi, hogy a helyi lakosság életviszonyait érintő probléma központi szabályozást igényelt. Mária Terézia uralkodásának időszakában alapvető fontosságú a királynő 1758. évi rendelete, melynek értelmében a földesurak befogadhatják és kötelező jelleggel letelepíthetik azokat a cigány családokat, melyek nem követtek el bűnt, illetve a csavargókat kötelesek voltak elűzni. Az 1760. február 2-i rendelet értelmében a törvényhatóságokat, vagyis a városi, vármegyei adminisztrációt kötelezte a kormányzat, hogy mindenképpen vessen véget annak a gyakori jelenségnek, miszerint a katonaszökevények a vándorló cigányoknál találnak menedéket, s felszerelésüket, így fegyverüket is eladhassák számukra. Az 1760. november 27-i rendelet már magukat a törvényhatóságokat kötelezte a cigányság letelepítésére, nevelésére, keresztény értékrendre, erkölcsökre tanításra. Az 1767. évi helytartótanácsi rendelet átfogó összeírást rendelt el, megszabva, hogy a cigányságot is a letelepedett

14 MNL OL Helytartótanácsi Lt Departamentum Judaeorum C 55 No. 382. F. 1. 1794.

15 MNL OL Deseffy Lt P 86 26. cs. ff.42-43

16 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006. 45-47.

életmódhoz alkalmazandó úrbéri szolgáltatásokra kell kötelezni, illetve a kóborlók kunyhóit le kell rombolni, a vagabundus személyeket útépitésre vagy egyéb közmunkára kell rendelni. A rendelet szabályozta az öltözködést is, a gyerekek nem járhattak meztelenül, illetve a nők sem járhattak egy szál vászonruhában.¹⁷

A cigány népesség ellenőrzését szolgálta az 1769. július 24-i rendelet, mely az egyes személyek utazását útlevelek kiadásától tette függővé, míg az útlevél nélkül utazókat a vármegyei hatóságoknak vissza kellett toloncolnia eredeti lakhelyükre. Az 1773. február 22-én kiadott helytartótanácsi rendelet további korlátozásokat vezetett be, így pl. a kovácsolást és zenélést csak azok a cigányok űzhették, akik valóban rendelkeztek a foglalkozáshoz szükséges eszközökkel. Fontos elem volt, hogy a cigányokat az adott településre vonatkozó úrbéri rendeletben előírt szolgáltatások szerint kellett kezelni, azaz jobbágyként vagy zselléreként, megnevezésük pedig *neocolonus*, vagyis „újjobbágy” volt. A letelepedett életmód és az erkölcsi nevelés elősegítését szolgálta az 1775. évi július 10-i rendelet is, melynek értelmében a plébános a szolgabíró által kiadott, s a letelepedést igazoló nyilatkozat alapján eskethetett össze cigányokat. Összességében tehát a szigorúnak tűnő rendeletek mindenképpen olyan jelenségekre vallanak, melyek egyfelől a korabeli társadalom, az állam szempontjából adózó népesség védelmének szükségességét jelzik, másfelől a felvilágosodás szellemiségének megfelelően a közjó érdekében a cigányság érdekeit is szolgáló integrációs, nevelési szándéokra is utalnak.¹⁸

Ami az edelényi cigány lakosság lélekszámának pontos meghatározását illeti, a fennmaradt források alapján egy 1763. augusztus 26-án kelt szerződésre hivatkozva kísérelhetjük meg annak rekonstrukcióját.¹⁹ A jelzett irat hét családfőről, illetve felnőtt korúnak ítélt férfiről tesz említést, úgy mint Horváth János, Balog Ferenc, Steffan Pál, Kállai András, Szegedi Döme, Tóth László és Gazsy András. Az utóbbi kivételével valamennyien házások, de a feleségeket a férfiak nevei után csupán keresztnevükön említik. A nős férfiak közül egy gyermektelen, a többieknek kettő és tizennyolc év közötti gyermekeik vannak. Az említett Balog Ferencnek hét, Steffán Pálnak három, a többieknek egy-egy. Az irat szóhasználatában a „sereg” feleségestől és gyermekestől harminc fő, s az uradalmi tiszt által fogalmazott dokumentumot Horváth János cigányvajda hitelesítette keze vonásával az „egész sereg” nevében. A szerződés szövegezésének lényeges eleme tehát, hogy közösségként határozza meg a helyi cigány népességet, melynek képviselőjében az egész közösségre érvényes feltételeket vállal annak vezetője, s nem pedig az egyes családfőkkel külön-külön létesítenek szerződéses viszonyt. Megjegyzendő, hogy az edelényi uradalmi adminisztráció a mezőváros közösségével legelőterületek, vagy a telkes gazdák kezén lévő szántóterületekhez képest az allodiális területekből időről időre külön robot fejében kimért kukorica vagy káposztaföldök ügyében egyformán kötött közösségi vagy egyéni kötelezettségeket tartalmazó szerződéseket.

A szerződés lényegi részét tekintve azonban a cigány közösségből valamennyien gróf Eszterházy István joghatósága alá vetik magukat, vagyis az irat megfogalmazása szerint: „örökös jobbágyul adtuk magunkat”. A szövegezés nem mondja ki, de egyértelműen házatlan zsellér státusban regisztrálják őket, hiszen sátranként 1 rajnai forintot tartoznak fizetni, illetve ők és utódaik egyaránt tartoznak robotot teljesíteni. Ez a kont-

17 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422-1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.

18 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 48-52.

19 MNL OL Dessewffy Lt P 86 49. cs. Fasc. B. f. 12

raktus azonban feltűnő módon több bizonytalanságról, illetve esetlegességről is árulkodik, hiszen nem tartalmazza pontosan a sátrak számát, melyek alatt feltételezhetően háztartásokat érthettek, illetve a robotnapok számát sem határozták meg.

A fent idézett és részletesebben vizsgált forrás azonban a nevezett családok kapcsán újabb betelepülőkre is enged következtetni, mivel 1759-ből fennmaradt egy vármegyei szolgabírói vizsgálat kihallgatási jegyzőkönyve, illetve további két irat 1763-ból, vagyis egy összeírás, továbbá egy szökéssel kapcsolatos újabb kihallgatási jegyzőkönyv. Mindhárom iratban azonos nevű családfők szerepelnek, továbbá az utóbbi vizsgálati jegyzőkönyvben a tanúvallomások kitérnek az érintett személyek Edelényben történt megjelenésének idejére. Az 1763. május 8-án kelt összeírás jelentőségét tehát az adja, hogy egyrészt lehetővé teszi egyes személyek azonosítását, másrészt számszerűsíthetően tartalmaz információt a régebben helyben lakó családokra nézve, illetve az újabb betelepülőkre.²⁰

E hivatkozott összeírásban a felnőttek közül egyedül életkorral megjelölt személy a hatvanöt éves Budai Mátyás, akinek a státusa „örökös jobbággy”. Hasonló jogállású két felnőtt korú fia, Mihály és István, de név nélkül utalás történik arra, hogy az öreg Budainak van egy tizennégy éves leánya is. Az adatok szerint Mihálynak három leánya van, Istvánnak viszont négy fia, akik közül az egyik egy meg nem nevezett vétség miatt fogságban van. Figyelemre méltó, hogy a másik fiút, Gáspárt az uradalmi vámos szolgálatában említi a forrás. Ezt követően veszik számba a „jövevényeket”, vagyis két újabb családfőt, akik a megváltozott jogállás szerint „örökös jobbággyra” adták magukat, s gyermekeikkel, feleségeikkel együtt ez további nyolc főt tesz ki.

A tény, hogy ugyanazon évben rövid időn belül két összeírást is elvégzett gróf Eszterházy István adminisztrációja, egyértelműen jelzi, hogy a cigányság nagyobb létszámú edelényi megtelepedésére 1763-ban került sor. Ugyanígy lényeges szempont, hogy az „új jobbággyok” közötti panaszok megfelelő kezelése érdekében, vagyis az irat megfogalmazása szerint „ennek utána minden csekélységért Méltóságos Uraságnak ne alkalmatlankodjanak”, bírót is választottak maguknak, még hozzá a jövevények közül, Dávid Istók személyében.²¹ A fentiek alapján tehát egyértelműen megállapítható, hogy a helyi cigány közösség lélekszámának alakulása a két összeírás tükrében komoly gyarapodást mutat. Összesítve az adott évben a tizenkét családfő hozzátartozóival együtt már nem kevesebb, mint ötvenegy főt számlált, s ez a korszak fentebb említett *canonica visitatiós* adatainak tükrében a mezőváros többi lakosságához képest már tíz százalékos arányt mutat. Ugyanígy lényeges elem, hogy a cigányság belső konfliktusaira, illetve sajátos „önkormányzatára” is találunk utalást, jóllehet további források nem állnak rendelkezésre arra nézve, hogy vajon a vajda és az említett választott bíró viszonya hogyan alakult.

Ugyanakkor részben a közösségen belüli konfliktusra, illetve a Budai család autoritásának gyengeségére utal az a tény, hogy nem közülük került ki a helyi cigányság valamilyen szintű elöljárója, amit akár az uradalmi adminisztrációval való korábbi ismeretése is indokolhatott volna. Feltételezhetően ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a jövevényektől eltérően a Budai család számos tagja még ugyanebben az évben megszökött Edelényből, amint arról az év második felében felvett vizsgálati jegyzőkönyv is

20 MNL OL Dessewffy Lt P 86 51. cs. f. 24

21 Uo.

tanúskodik.²² A hivatkozott irat azért is figyelemre méltó, mert a cigányság legkorábbi edelényi megjelenésére, illetve foglalkozására és megélhetésére nézve is lényeges információkat tartalmaz. A felvett *De eoutrum* („tényálladék”) többek között ismét azt erősíti meg, hogy a kastély földesurai, vagyis már L’Huillier Ferenc idejétől fogva mindenkor határozottan arra törekedtek, hogy a cigány családfőket helyben maradásra, letelepedett életmódra, az uradalom és a kastély igényeinek megfelelő szolgáltatásokra bírják. A jegyzőkönyv, melyet Paulikovics László, Borsod vármegye szendrői járásának szolgabírája, továbbá Miskolczi Zsigmond vármegyei esküdt hitelesített, összesen hat idős, tehát a helyi viszonyokat ismerő, hatvan év feletti borsodi, vagyis a főleg köznemesi *compossessorok* által birtokolt szomszédos község és edelényi család-fő vallomását rögzíti.

A kihallgatási rend szerint az eljáró szolgabíró mindegyiknek ugyanazt a kérdést tette fel a Budai Ganyó, György, Mátyás, Gáspár és Dávid személyét illetően. A hetvenéves borsodi lakos, Kovács Márton szerint az említett Budaiak, akiket „új jobbágyokként” (az országos formulának megfelelő „neocolonus”) titulált a szolgabíró, mindig is a „M[éltóságos]. Edelényi uraság *jurisdictionja* vagyis *hatalma*” alá tartoztak. Ebben az állapotukban pedig „a megnevezett Czigányok emlékezetitül fogvást az Méltóságos Edelényi Urasságnak hol Hegedűbéli, hol Kovácságbeli Jobbágyi kötelességeket végben vitték és szolgáltak.”²³ Egy másik borsodi lakos, Kis János az előbbieket még azzal egészítette ki, hogy „mint Edelényi M[éltóságos] Urasághoz tartozandó Jobbágyok magok Jobbágyi kötelességeket említett Czigányok meg tették, parancsolat szerint robotáztak (robotoltak, Frohndienst), Levelet ides ’s tova vittek.” A Budaiak edelényi megjelenésére nézve viszont a legérdekesebb tanúvallomást a hatvanhat éves Lukács Mátyás adta. Eszerint „a mostan élő öreg Budai Ganyó Czigánynak az Apja, még az elmúlt Kurucz háborúban Származott ide Edelénybe.”²⁴ Egy másik idősebb edelényi jobbágy családfő, Laczik István, szintén „az elmúlt Kurucz háború” idejére tette a cigány családok megjelenését Edelényben.²⁵ A szöveg feltételezhető okaira nézve, netán az uradalmi adminisztráció, vagy a mezőváros közössége részéről okozott esetleges sérelemre következtethetően, nem találunk választ a kérdéses iratban, tehát sokkal inkább az új betelepülőknek a helyi cigány közösségen belüli megjelenésével, az esetleges belső konfliktusokkal magyarázható, hogy egy régóta Edelényben élő, s az országosan is jellemző foglalkozást űző cigány család tagjai az adminisztráció számára is váratlan módon felkerekedett, s elhagyta Eszterházy szolgálatát.

Hogy valóban nem a földesúr vagy az edelényiek eljárása készítette a Budaiakat távozásra, azt egy néhány évvel korábbi vizsgálati jegyzőkönyv részleteire alapozhatjuk, mely szintén Paulikovits László szolgabíró nevéhez fűződik.²⁶ 1759. szeptember 7-én ugyanis azért indult vizsgálat, mivel a cigány Budai család több tagjának sérelmére elkövetett igen súlyos fizikai, egy esetben életveszélyes sérülést okozó fizikai bántalmazásra került sor. Ez az eset valóban indokolhatta volna szökésüket, de feltűnő módon ez nem következett be, ráadásul a vármegyei adminisztráció bevonásával indított eljárás egyúttal gróf Eszterházy Istvánnak a helyi cigánysághoz fűződő pozitív viszonya-

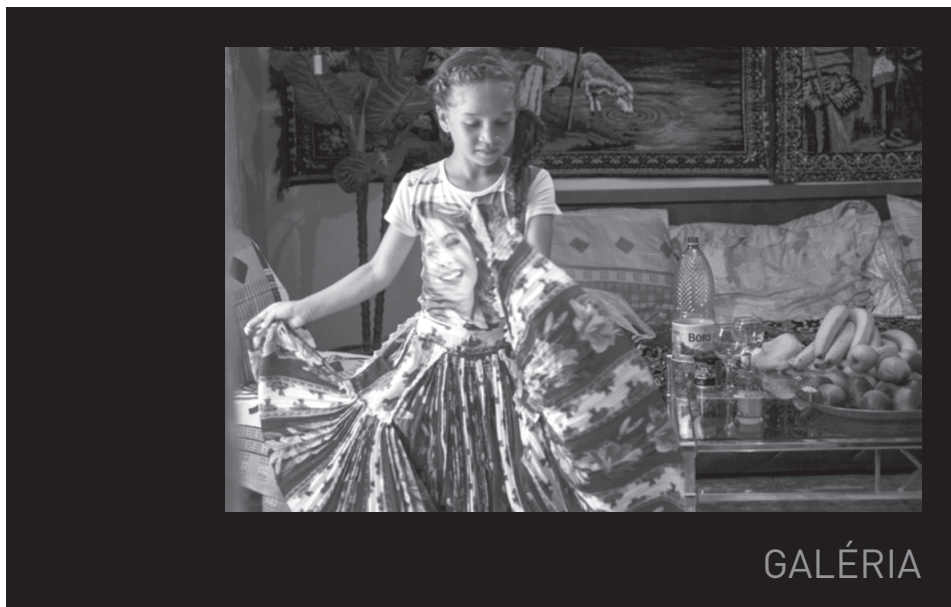
22 MNL OL Dessewffy Lt P 86 26. cs. ff.42-43

23 Uo. f. 42

24 Uo f. 42

25 Uo. f. 42v

26 MNL OL Dessewffy Lt P 86 51 cs. Fasc. M. ff. 299-303

ként is értelmezhető. Az eset nem minden részletében rekonstruálható egyértelműen, de a kiváltó ok az volt, hogy a Budaiak lovai a szomszédos Finke község közbirtokosságának tiltott részén, vagyis művelt területen legeltek. Amikor a község kerülője, Polyák János a lovakat be akarta hajtani a községbe, hogy azután a tilalmas legeltetésen ért tulajdonos a helyi közbirtokosi önkormányzati rendelkezésnek megfelelően bírság lefizetése fejében kiválthassa lovát, a cigányság összeverekedett a kerülővel. Polyák azonban egy kerítés karójával betörte az egyik Budai fejét, ráadásul egy kisgyermekes nőt, név szerint Oláh Katát is úgy verte fejbe, hogy a nő elájult.

A jegyzőkönyvben rögzített részletek egyúttal a cigányság tevékenységére nézve is adalékokkal szolgálnak, hiszen a verekedéshez a kovácsmesterséghez szükséges faszén égetéséhez előkészített fadarabokat használták. Sajnálatos módon nem állnak rendelkezésre források azzal kapcsolatban, hogy az eljárást követően történt-e valamilyen jóvátétel, akár az Eszterházy István jobbágyaiként számon tartott cigányok részére, akár a legelő állataik miatt okozott károk okán a finkei gazdák részére. Összességében azonban megállapíthatjuk, hogy a finkei kerülővel történt verekedés utáni időszakban változatlanul nagy számban éltek Budai vezetéknevű cigány családfők Edelényben.

Több mint tíz évvel később az uradalom fiskálisa, Andor József folytatott eljárást 1770. szeptember 12-én, mivel az egyik cigány családfő nemcsak megszökött, hanem a gyanú szerint az uradalom gulyájából is elhajtott állatokat.²⁷ A kihallgatott négy cigány férfi közül az első a már jól ismert Budai család egyik tagja volt. Az eljárás során a személyazonosság megállapítása szerint Budai György, aki az „edelényi Méltóságos Uraság czigánnyának” vallotta magát, az „öreg cigány Pálfi Gazsi” korábbi szándékait tudakoló kérdésre valamennyi más tanúhoz képest igen kimerítő választ adott. Ennek lényege az

27 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. ff. 142-143v

GALÉRIA

volt, hogy magának a „Hoppmesternek”, vagyis Joseph Reichert udvarmesternek üzente általa, hogy adja ki a korábban – a források alapján nem megállapítható vétség miatt – lefoglalt ökrét, különben „Isten Mária úgy segéllye vagy a Gulyából vagy az ólbulel lopja vagy fiai által el lopattya.”²⁸ A felvett tanúvallomások alapján, illetve további iratok hiányában nem megállapítható, hogy mi lett az állatokkal, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a gyanúsított közvetlen leszármazottját, vagyis az eredetileg besenyői illetékességű fiát szintén kihallgatták. Ugyanakkor szintén nem megállapítható, hogy „Pálfi Pesta” tudott volna apja tervezett szökéséről, viszont egyértelműen Budai György rá nézve terhelő vallomásának tulajdonította letartóztatása okát, mondván, „Gyurka rám fogta, hogy az apám itt lévő ökrét el akarnám lopni”.²⁹ Fontos elem azonban, hogy a forrás igazsálat ellopásáról tesz említést, tehát nem az ekhós szekerekkel folytatott, a cigányság vándorló életmódjának jobban megfelelő lóról. (Ne feledjük, hogy a helytartótanácsi és vármegyei rendeletek pontosan a korban vezették be a haszonállatok, így a szarvasmarhák eredetét igazoló okiratok használatát.)³⁰

A fiatal Pálfi vallomása azonban más szempontból is figyelemre méltó, mivel Edelénybe, illetve Finkére kerülését az uraság, vagyis a gróf Eszterházy István utasítására eljáró kocsmárosnak tulajdonította, mégpedig azért, hogy muzsikus cigányként hegedül-

28 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. ff. 142

29 Uo.

30 BALOGH István: Szabolcs megye statútumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században. In: Csallány Dezső (szerk.): *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve II.* (1959). Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1961. 91-111.

BALOGH István: A pásztorok megrendszabályozása a XVIII. század második felében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 1987/1. 89-97.

jön.³¹ Hasonlóképpen cigány muzsikusra történik utalás az 1771. április 3-án felvett vizsgálati jegyzőkönyvben, amikor is Eszterházy tiszttartója az edelényi kocsmában történt verekedés részleteinek ügyében nyomozott.³² Sajnálatos módon az előbbi részletesen vizsgált esethez képest az 1774. április 11-én és augusztus 13-án felvett újabb „*Conscriptio Zingarorum Edelinensem*” nem tartalmaz adatokat az összeírt hét cigány családfő, vagy gyakorúnak tekintett fiak foglalkozására nézve.³³ Mindazonáltal igen jelentős hányaduk zenélésből kereshette kenyerét, amit közvetett módon az edelényi kastély rokokó falfestményeinek életképei közé illesztett cigányábrázolások is megerősíteni látszanak. Eszterházy István, illetve felesége ugyanis pontosan ebben az időszakban adott megbízást Lieb Ferencnek, a bécsi iskolázottságú iglói festőnek a kastély első emeleti szobáinak kifestésére. Az 1769. október 24-én kelt szerződés szerint nem történik említés a tényleges témáról, illetve a mennyiségről.³⁴ Nem lehet most feladatunk a falkép sorozat átfogó elemzése, de mindenképpen megkülönböztetett figyelmet feltételez a gróf részéről, hogy a „Herrschaftl[iches]. Schlafzimmer” főúri párt megjelenítő ábrázolása mellett cigányzenészek alakja látható. Igen nagy valószínűséggel a Gömör vármegyei Czinka Pannával azonosítható az idősebb, pipázó, golyvás cigányasszonyt ábrázoló egyik alak.³⁵ A másik, vagyis egy hegedülő férfi cigány alak, a főúri párt mintegy szórakoztatva, a párkányon ül, s a kompozíció központi figuráival azonos méretarányban jelenik meg. A zenész huszár egyenruhát idéző feszes vörös nadrágot, sarkantyús sárga csizmát, bőszárú vászoninget visel, s feltűnő módon játék közben is pipázik.³⁶

Összegzés

A fentiek alapján három lényeges megállapítást tehetünk. Először is, bár a központi irányelveknek megfelelően az edelényi uradalmi adminisztráció határozottan törekedett a cigányság lokális integrációjára, Edelényben korántsem terheltek olyan mértékű földesúri terhek, mint a nem cigány úrbéres lakosságot. További lényeges konklúzióknak az lehet, hogy megélhetés és foglalkozás tekintetében az edelényi cigányság alapvetően az országos mintákat mutatja. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a vizsgált periódusban a helyi cigány közösség létszáma, összetétele igen változó, vagyis a családfők letelepítése aligha mondható sikeresnek, mivel családjukkal egyetemben igen gyakran

31 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. f. 142.

32 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. f. 147

33 MNL OL Dessewffy Lt P 86 51. cs. ff. 22-23

34 Jávor Anna: Lieb Ferenc, az „edelényi festő”. *Művészettörténeti Értesítő*, 2000/3-4. 167-186.

35 A cigányság korabeli életmódjáról, szokásairól, illetve a zenei játéka miatt már életében leggendássá vált Czinka Panna alakjáról korabeli leírást ad a Szepes vármegyei evangélikus lelkész, Augustini ab Hortis Sámuel. Az *Allergnädigst Privilegierte Anzeigen* 1785-86-ban megjelent írásainak magyar nyelvű közreadását lásd: AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. [Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Deáky Zita – Nagy Pál] Györfly István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 2009.

36 A cigányábrázoláshoz lásd: JÁVOR Anna: Rokokó idill vagy egy rossz házasság képei? Az edelényi kastély festményeinek programja. *Művészettörténeti Értesítő*, 2013/2. 259-271.

megszöktek. Ugyanakkor ezek a szökeések aligha tulajdoníthatók az uradalmi adminisztráció negatív diszkriminációjának, hiszen nem cigány családfők is gyakran odébbálltak a korban, nem kis fejtörést okozva az uradalmi tiszteknek, hogy miképpen szerezék vissza az értékes munkaerőt.

Felhasznált szakirodalom

- AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. [Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Deáky Zita – Nagy Pál] Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 2009.
- BALOGH István: A pásztorok megrendszabályozása a XVIII. század második felében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 1987/1. 89-97.
- BALOGH István: Szabolcs megye statútumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században. In: Csallány Dezső (szerk.): *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve II. (1959)*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1961. 91-111.
- FÜLÖP Éva Mária: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. század első felében. In: Für Lajos (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1981-1983*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 1983. 309-325.
- GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest 2001.
- JÁVOR Anna: Lieb Ferenc, az „edelényi festő”. *Művészettörténeti Értesítő*, 2000/3-4. 167-186.
- JÁVOR Anna: Rokokó idill vagy egy rossz házasság képei? Az edelényi kastély festményeinek programja. *Művészettörténeti Értesítő*, 2013/2. 259-271.
- KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422-1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- THIRRING Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1938.
- TÓTH Péter: *A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006.
- VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 1992/1. 59-79.

Nagy Pál

A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első felében

Bevezetés

A II. József halálától az 1848/49. évi szabadságharcig eltelt hat évtized sokáig „fehér folt” volt a magyarországi cigányok történetének kutatásában. A 19. század végén, az első „ciganológus triász” fénykorában a történeti tárgyú dolgozatokat publikáló szerzők szívesebben foglalkoztak a korábbi évszázadokkal.¹ A 19. század első feléről csupán Herrmann Antal tett közzé két dolgozatot, valamint Kovács János érintette ezt az időszakot a szegedi cigányokról írt tanulmányában.² A későbbi szerzők főként a zenészekről emlékeznek meg, szórványosan közölve néhány egyéb adatot is. A 20. század végének már modernebb szakirodalmi terméséből a Mezey-Tauber kettős, Szomszéd András és Soós István munkáit kell megemlítenem.³ Jómagam az 1998-ban megjelent könyvemben igyekeztem áttekintést nyújtani a 19. század első feléről, társadalomtör-

Történész, Miskolci Egyetem

- 1 A „ciganológus triászról” és a korabeli tudományosságról Lásd: PRÓNAI Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest-Kaposvár, 1995.
- 2 HERMANN Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia*, 1893/4-6. 94-107., HERMANN Antal: Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III. 1893., KOVÁCS József: A cigányok Szegeden I. *Ethnographia*, 1895/3. 187-198., KOVÁCS József: A cigányok Szegeden II. *Ethnographia*, 1895/4. 280-288., KOVÁCS József: A cigányok Szegeden III. *Ethnographia*, 1895/5-6. 388-393.
- 3 MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. *Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Tomus XXIII. Redigit: Commissio scientiae studiorum facultatis. ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 1980. 211-233., SZOMSZÉD András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: Szvirček Ferenc (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1987. 157-207., SOÓS István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. ELTE Középkori és Korai Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1994. 237-245.

téneti betéteket tartalmazó politikatörténeti fejezetekben.⁴ Hasonló, de jóval vázlatosabb áttekintést adott Tóth Péter 2006-ban,⁵ amit külön társadalomtörténeti fejezet szórványos adatai egészítenek ki. Évtized múltán ugyanezt ismételte meg, ezúttal is primordialiszt szemléletű, statikus magyarországi cigány történetet közölve, újabb eredmények nélkül.⁶ A szakirodalmi áttekintést Dupcsik Csaba összefoglaló munkája zárja, amelyben a szerző a 18. század végétől a dualizmusig terjedő időszaknak öt és negyed oldalt szánt a 362 oldalból, amit nem értek.⁷

A 19. század első fele jóval fontosabb a magyarországi cigányok történetében, mint ahogy az különféle kutatók mérsékelt érdeklődéséből tűnik. A társadalmi változások és az újabb csoportok beáramlása együttes hatásaként a cigányság differenciálódása felerősödött, s újfajta konfliktusok keletkeztek. Az oláh-cigányok számának növekedésével és újabb beás csoportok megjelenésével azokon a településeken is felborult az egyensúly, ahol cigányok és nemcigányok már régóta kölcsönös előnyökkel járó szimbiózisban éltek egymással. Korszakunkban olyan csoportok is megjelennek a forrásokban, amelyeket napjaink tudományossága nem ismer. A cigányok – ha mégoly csekély számban is – olyan társadalmi közegben, s olyan tevékenységekben is megtalálhatók, ahol eddig ismeretlenek voltak. A nemcigány társadalom meglepődve találkozott a cigány kultúra újabb árnyalataival, a közigazgatás pedig idegessé vált, amikor hiába próbálta újra és újra ellenőrzés alá vonni a meggyarapodott vándorcigány csoportokat, amelyeket sokszor nem is tudtak pontosan azonosítani.

Nem csak a befogadóknak, a közigazgatásnak, a hivatalnokoknak kellett új kihívásokkal szembenézni, hanem a cigányoknak is. Az elsősorban Moldva, Havasalföld és Erdély felől érkező újabb csoportoknak egy olyan társadalomba kellett beilleszkedni, amelyben egyre kiélezettebben merült fel a polgárosodás és a modernizáció szükségessége. A 18. század nagy kérdése az volt, hogyan állítható helyre a rendi társadalmon belül a 17 – 18. század fordulóján felborult egyensúly. A reformkorban fogalmazódott meg először az új kérdés: milyen módon lehet helyet szorítani a cigányoknak a polgárosuló társadalomban úgy, hogy ne kerüljenek a – korabeli szóhasználattal – „*polgárisodás*” peremére, s a „*polgári társaság*”, azaz a polgári társadalom hasznos tagjaivá válhassanak, ne pedig annak akadályává. Az 1820 – as években elkezdődött, s máig sem befejeződött polgárosodási folyamatban azóta többszörösére hatványozódott a probléma jelentősége, s az is világossá vált, hogy a cigányság a folyamat árnyoldalára került.⁸

4 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.

5 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006.

6 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. *A magyarországi cigányság társadalomtörténete*. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret tanításához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 128-294.

7 DUPCSIK Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

8 A befejezetlen és megrekedt polgárosodásról Lásd: GERŐ András: *Magyar polgárosodás*. East-European Non-Fiction. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1993., SZELÉNYI Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

GALÉRIA

A cigányság magyarországi társadalomban elfoglalt helyének megváltozása a forrásokban is tükröződik. A 19. század első felében megnövekszik azoknak a forrástípusoknak a száma, amelyek lehetővé teszik a cigány közösségek belső életének, s a cigány emberek mentalitásának, életmódjának vizsgálatát. A középkori és koraújkori kútfőkhöz képest most jóval könnyebb az iratok értelmezése, ám a 19. század eleji források bizonyos típusainál is több olyan adattal kerülünk szembe, amiről nem lehet határozottan eldönteni, van-e köze a cigányokhoz. Azok a cigány emberek, akik a 18. század utolsó harmadában születtek, nevelőszülőkhöz kerültek, s többé nem jutottak vissza eredeti közösségükbe, most jelennek meg a forrásokban. Sokan közülük egész addigi életüket a cigányságból kiszakadva élték le, s a sehová sem tartozás társadalmi szindrómáit viselték magukon. Hovatartozásuk felől nem csak önmaguk teljesen bizonytalanok, hanem a közigazgatás szereplői, törvényszéki és egyéb hivatalnokok is. A forrásokban gyakorta találkozunk olyan személyekkel, akiknek a nevéből és az életkörülményeiből arra vélünk következtetni, hogy cigány családban születtek, de a forrás nem mondja őket cigánynak.⁹

Az identifikáció relativitása és a forráskritikai dilemmák hátterében az a társadalomtörténeti folyamat áll, ami a Kárpát-medence cigány népességének átrendeződéseivel és a társadalomszerkezet változásaival összefüggésben abba az irányba haladt, ami cigányok és nyomorúságra jutott nem cigányok alsókasztosodásához és putri telepekre húzódásához vezetett. A hazai szakirodalom a 20. század elején figyelt fel erre,¹⁰ de jóval hamarabb kezdődött és már a 19. század első felében is zajlott. Az alsó kaszt né-

9 Több magyarországi levéltárban is vannak olyan irategyüttesek e korszakból, amelyek nincsenek önálló fondként felvéve a fondjegyzékekbe, s a raktári jegyzékekből, illetve az iratcsomók címéből sem derül ki, hogy cigányokra vonatkozó forrásokat rejtenek.

10 MADARASSY László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53-57.

pesség kialakulásának két alapvető forrása az újabb cigányok magyarországi megjelenése és a paraszti életformából kiszoruló nem cigányok „elcigányosodása” volt, s a két komponens a szegregátumokban találkozott.¹¹ Ladányi és Szelényi ennek később felerősödő, csenyétei változatát írták le és kidolgozták az értelmezésének elméleti alapjait is.¹² Párhuzamosan zajlott egy ellenkező folyamat is, amelyben cigány családok polgárosultak, életükben a földrajzi mobilitáshoz felerősödő társadalmi és vertikális mobilitás társult, ennek köszönhetően felemelkedtek, ez pedig néhány generáció alatt elvezetett oda, hogy már nem számítottak cigánynak. Főként muzsikus családokban éppen a 18. század végén, vagy a 19. század elején születettek pozícióinak változása indítja el az intergenerációs mobilitást.¹³

Ebben az írásban nem lehet feladatomban a kettős társadalmi mozgás részletes elemzése és nem keresek kimerítő válaszokat a ki a cigány? probléma korszakspecifikus aspektusaira sem. Nem tekintem a vizsgált időszak cigány népességét kizárólagossággal sem társadalmi kategóriának, sem kulturális csoportnak, hanem ahogy azt egy korábbi írásomban kifejtettem, a kettős meghatározottság ambivalenciáit tartom fontosnak. Cigánynak lenni: társadalmi állapot és etnikai hovatartozás kettőssége.¹⁴ Ez azonban nem jelenti az involucionista és evolucionista megközelítés kettősségét, mert önmagában sem a cigány közösségek belső öntörvényűsége, sem az asszimiláció nem ad kielégítő magyarázatot.¹⁵ „A cigány” a történeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges, ami megkerülhetetlenül magában foglalja a strukturalista-konstruktivista módszertant is. A magyarországi cigányok összességének története nem jellemezhető egyetlen identitáskonstrukcióval, nem szorítható bele kizárólagossággal egyetlen elméletbe, a lehetséges megközelítéseket attól függően alkalmazhatjuk, hogy melyik korszakot kutatjuk, milyen nagyságrendű csoportot vizsgálunk. A cigányok története az állandóság és változás, alkalmazkodás és elutasítás, lesüllyedés és felemelkedés, asszimilálódás és nem cigányok asszimilálása sajátos együttmozgásának szabálytalanságaiból álló hullámmozgás.

A továbbiakban a tanulmányom címében meghatározott téma vizsgálata arra az egyszerű definícióra épül, hogy cigányok azok, akiket a forrásokban annak neveznek. Ebből kiindulva azt keresem, hogy cigányok milyen helyzetekben, milyen tevékenységekben, milyen életmódváltozatokban jelennek meg a hosszú 19. század első felében, kifejezet-

- 11 Példaként említem Szentest, ahol a városi tanács az 1850-es évek elején a panaszt benyújtó „cigányok” sanyarú helyzetével foglalkozott. NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011. 167-168. (72. számú közlés).
- 12 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- 13 A mobilitás fogalmáról és változatairól Lásd: GIDDENS, Anthony: *Társadalmi mobilitás*. Osiris Kiadó, Budapest 1997., TARDOS Róbert: *Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma? Szociológiai Szemle*, 1995/4. 73-80.
- 14 NAGY Pál: *Ki beszél itt cigány történelemről?* In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 53-134.
- 15 Az involucionista és evolucionista értelmezésről Lásd: LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái... I. m.* 163.

ten a lakhatással összefüggésben. Mivel a 19. századról szóló történeti szakirodalom nem vesz tudomást cigányokról, a cigányokról szóló szakirodalom pedig ennek az időszaknak a lakhatási körülményeivel célzatosan nem foglalkozik, saját korábbi munkáimra, valamint forráskiadványokra támaszkodom, újabb kutatásaim eredményeivel kiegészítve.

A lakhatás az országgyűlési tervezetekben

Az 1791. évi 67. tc. értelmében a reformmunkálatok kidolgozására kiküldött országgyűlési bizottságok feladatai közé tartozott a cigányügy rendezése is. Az 1792/93. évi magyarországi országgyűlésen a politikai-közigazgatási bizottság (*deputatio publico-politica*) foglalkozott a cigányok helyzetével, illetve ezen belül valamiféle „cigányügyi albizottság”. A következő országgyűlésre kellett beterjeszteniük javaslataikat.¹⁶ 1792-ben¹⁷ a bizottságok érdemi ülésének megkezdése előtt egy előzetes tervezetet terjesztettek a tagok elé. A cigányügyi bizottságban Fáy Pál, Torna vármegye alispánja és egyik országgyűlési követe készítette el a projectumot.¹⁸ Fáy a lakhatásra vonatkozóan a korszak értékrendjére és a civilizatorikus politikára jellemző alapgondolatot fogalmazta meg: A civilizált életmód elengedhetetlen feltétele, hogy a cigányok házakban lakjanak. Nála is felvetődik a 18. század közepe óta folytonosan visszaköszönő dilemma: a cigányokat a települések szélén egy helyre, vagy a települések belsejébe elszórtan telepítsek-e le. Az utóbbi mellett foglal állást. Fáy hitt abban az – elsősorban II. József korában népszerű – elképzelésben, hogy a pozitív minták nevelő hatása gyorsíthatja a cigányok életmódváltását, ami József 1783-as rendeletének 31. pontjában is szerepelt.¹⁹

Ezt követően harminc esztendő telt el, míg a *sistematicum operatum*-ok ismét az országgyűlés elé kerültek.²⁰ Az 1825/27. évi országgyűlésen újabb előterjesztést és törvényjavaslatot dolgoztak ki, de a lakhatás kérdésével érdemlegesen nem foglalkoztak.²¹ A cigányok kedvezőtlen helyzetét azzal magyarázták, hogy veleszületett természetes szabadságszeretetüknél fogva elutasítják a kötöttség minden formáját. A projectumhoz csatolt négy törvényjavaslat egyike arra vonatkozott, hogy a cigányokat állandó letelepültségre kell szorítani. További vitára az 1832/36. évi országgyűlésen került volna sor, ám ez nem történt meg. Amikor 1832-ben a törvényhatóságok véleményezték az országos rendszeres munkákat, az 1825/27. évi javaslatokat kapták meg,

16 A bizottságok munkájáról Lásd: MÁLYUSZ Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Budapest, 1923., MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1926.

17 MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság... I. m. 222. téved, amikor úgy véli, hogy az 1792/93. évi országgyűlésen nem foglalkoztak a rendszeres bizottsági munkálatokkal.

18 Feldolgozása: Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására... I. m.

19 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története*... I. m. 259.

20 A munkálatokat elhalasztó 1805:8. és 1808:10. tc.-ről Lásd: MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság... I. m. 222.

21 *Opus Excelsae Deputacionis Regulationis in Publico-Politicis quoad objecta Articulo 67. anni 1791. renicolarter sibi delata elaboratum*. Tomus II. Posonii, 1826. XIX. sz. melléklete: Projectum regulationis Zingarorum. A tervezet megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára N 117. Vegyes Könyvek 220. k.

GALÉRIA

előrelépés nem történt.²² A vármegyék az országgyűlési tárgyak véleményezésekor a cigányokra vonatkozó javaslatokkal nem törődtek, Borsodban fűztek néhány észrevételt a korábbi javaslatokhoz, hogy a cigányok előtt nyitva kell hagyni a földművessé vagy mesteremberré válás útját.²³

A Magyarországtól elválasztott, kormányzóságként megszervezett Erdélyben az 1791: 64. tc. alapján jöttek létre a rendszeres bizottságok. Ott is a deputatio publicopolitica foglalkozott a cigányokkal, amely 1794-re dolgozta ki az erdélyi országgyűlés elé terjesztendő operátumát.²⁴ A hangsúlyt a letelepítésre helyezték és arra a társadalomszervező célkitűzésre, hogy a cigányok munkaerejét gazdaságosan osszák el a főkormányzóság területén, valamint a cigányok és nemcigányok értékrendjét hasonítsák. Az erdélyi bizottság azt javasolta, a földesurakat és a községeket figyelmeztessék, hogy ne akadályozzák a cigányok letelepítését. A cigányoknak engedjék meg, hogy a falvakban a házak sorában építsenek maguknak házat. A cigányokat azzal akarták letelepedésre inspirálni, hogy a már lakóhellyel rendelkezőknek három évi adómentességet adnak.

Legközelebb az 1842/43. évi országgyűlés bizottsági munkálataiban kerültek elő a lakhatást is érintő kérdések.²⁵ Javasolták kötelezővé tenni a cigányoknak, hogy egy

22 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 317-318.

23 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. 501./e. 121. k. 1517-1518 p.

24 *Opinio de domiciliacione et regulatione zingarorum*. Közreadva: HERMANN Antal: *Dokumente zur Gesichte der Zigeuner...* I. m., Herrmann közleménye alapján ismerteti a munkálatokat DÉRY Gyula: *A cigányok Európában. Monográfia három részben a cigányügy mai állásáról tekintettel múltjára és jövőjére*. Légrády estvérek Könyvnyomdája, Budapest, 1908.

25 A „*Cigányok megtelepítése*” című tervezetet közzétette HERMANN Antal: *A cigányok megtelepítéséről...* I. m.

éven belül telepedjenek le, vagy végképp költözzenek ki Erdélyből. Ezzel együtt azt akarták elérni, hogy az erdélyi földesuraknak ne legyen módja cigányokat az országos rendelkezésektől függetlenül szolgálatukba fogadni. Az Erdélybe bevándorló cigányok spontán befogadásának ugyanis az volt a leggyakoribb módja, hogy a földesurak olcsó napszámért vagy taxafizetés ellenében oltalmuk alá vettek egy-egy csoportot. Az így kialakult állapotot nevezték az 1842/43. évi munkálatokban „*ideiglenesen megállandósított*”-nak.²⁶ Az erdélyi országgyűlési bizottság azt javasolta, hogy az ilyen cigányok csak akkor költözhessenek tovább, ha az tényleg új állandó lakóhelyre történik és ne a földesurak, hanem a közigazgatási szervek dönthessenek róla.

A speciális kategóriába tartozó, megtelepedett aranyásókra külön is kitértek és ott is érintették a lakhatást. A megtelepedettség (*domiciliati*) ebben az esetben azt jelentette, hogy az aranyosók egy része állandó helyet választott magának, ott lakott sátrakban és ugyanoda tért vissza, ahonnan tevékenysége folytatására elindult. Azt javasolták, a községek és a földesurak engedjék meg a közlegelők és a nem tilalmas erdők használatát a letelepült aranyász cigányoknak, s adjanak segítséget házaik felépítéséhez is, így szűnt volna meg a ház civilizációs deficitként értelmezett hiánya. A nem letelepült aranyásokra a javaslat nem vonatkozott.

A lakhatás a kormányzati rendeletekben

A Magyar Királyi Helytartótanács és az Erdélyi Főkormányzóság rendeletei, az országgyűlési tervezetekhez hasonlóan, az állandó letelepedettség elérését helyezték előtérbe, valamint azt a társadalomszervező célkitűzést, hogy a cigányok hasznos állampolgárok legyenek. A bécsi udvar számára elsődleges szempont volt, hogy megakadályozzák cigányok beáramlását Magyarországról a Habsburg Birodalom örökös tartományába. A gazdaságilag fejlettebb örökös tartományokban a cigányok helyzete rendezett volt, hasonló a velük azonos társadalmi pozícióban lévő nemicigányokéhoz.²⁷ Nem sikerült maradéktalanul elérni, hogy a cigányok egyáltalán ne menjenek az örökös tartományokba, ezért mozgásukat igyekeztek minél jobban korlátozni. Egy 1842-ben kiadott rendeletből az derül ki, hogy a cigányok rendszeresen megjelentek Morvaországban és Sziléziának a Habsburg uralom alá tartozó részén. Az 1790-es évek és az 1840-es évek közötti rendeletekben differenciáltan kezelték a vándorlás kérdését, azoknak, akiknek valóban a létfenntartása függött a piackereső, vándorló munkavégzéstől, megengedték a szabad mozgást. Kivételt tettek pl. az aranyosókkal, a kolompár fémművesekkel (*fabri aerarii kolompar*) pecsétvésőkkel (*sigillorum excusores*). Azok közül, akiknek keze munkájukból bizonytalan volt a megélhetése, az ország más nemzetiségű lakosaihoz hasonló módon a törvényeknek megfelelően vándorolhattak, akik kereskedelmi jövedelem megszerzéséért tették. A vándorlásra a rendeletek értelmében azoknak volt lehetősége, akiknek volt állandó lakóhelye és telekhez

26 Ez, valamint a korszakban használt egyéb meghatározások bizonyítják, hogy a letelepedettségre vonatkozó kategorizálást nem az 1893-as összeírás előkészítésekor találták ki, hanem történelmileg jött létre. Az 1893-ban használt három kategória már korábban is létezett, eltérő kifejezésekkel.

27 A magyarországi és erdélyi rendeletek részletes tárgyalása: NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 334-350.

voltak kötve, de helyben nem tudták eltartani magukat. Cigányoknak viszont mesterségük (*artis*) gyakorlása vagy kétkezi munkavégzés (*manualium operum*) céljából nem lehetett útlevelet adni, az említett kivételektől eltekintve. A vándorlás minden más formáját tiltották, ami „*bizonyos és állandó életmód nélkül kóborló*” és „*becsületes élelemkeresés nélkül kóborló*”. Nem csak a cigányoknak, hanem minden csavargónak (*vagabundis*), gyanús egyéneknek (*suspectis*), vagy ismeretlen embereknek (*ignotis hominibus*), ők nem kaphattak útlevelet semmilyen indokkal. Tilalmazták a faluzás és a koldulás (*mendicatio*) minden olyan formáját is, ami nem a jóváhagyott munkavégzés céljából, illetve nem tényleges testi nyomorúság miatt történik.

Az életmód a központi kormányzat szemében identifikáló és osztályhelyzetet meghatározó kritérium volt. A marginális csoportok helyzetét szabályozó rendeletben, 1794-ben kimondták, hogy azokat pedig, akik földet művelnek, vagy egyéb helyhez kötött és rendes életmódot folytatnak, állandó lakóhelyre letelepedtek, vagy készülnek letelepedni (*qui seu rei agrariae cultura, seu alio stabil honesto vitae genere assumpto, stabilem sedem jam fixerunt, aut fixuri sunt*), a járási esküdtek a cigányok száma közül vegyék ki és nyilvánosan a többi lakosok előtt hirdessék ki, hogy ezek az ország tisztességes lakosainak osztályába tartoznak, s ezeknek meg van engedve mindaz, ami a többi lakosnak, a szabad költözés is a törvénynek megfelelően.²⁸

Szorosabban a lakhatásra vonatkozóan 1792-ben előírták, hogy a cigányok kizárólag a települések belterületén lakhatnak. 1794-ben pedig úgy rendelkeztek, hogy minden községben az esküdtek ügyeljenek a házépítésre, ha ez közös költségen történik, akkor a cigányokat a házatlan zsellérek közé számítsák. Az állandó lakóhely és a házban lakás módja meghatározta a társadalom alatti állapotból az alsó osztályba kerülés módját, a rendi társadalomba történő beilleszkedést.

Az Erdélyi Főkormányzók az 1790-es években támogatta a rendeknek azt a törekvését, hogy közbenső rendeletek nélkül, törvényhozás útján rendezzék a cigányok helyzetét. 1796-ban véleményt kértek a törvényhatóságoktól a cigányok végleges megtelepítésének lehetőségeiről (Magyarországon II. József idején történt hasonló). Ezt követően az országgyűlési bizottság 1794-es projectumát figyelmen kívül hagyták. A lényegi kérdésekben a kormányzat és a törvényhozás álláspontjai szétváltak és többé nem is találkoztak össze. 1805-ben a Gubernium felterjesztett az uralkodóhoz egy terjedelmes tervezetet. Tehetetlenségüket mutatja, hogy azokat a cigányokat, akik előírt határidőn belül nem telepednek le, a szamosújvári börtönbe akarták zárni. Az egyiptomi, másként lepedős cigányok letelepítését lehetetlennek látták, őket ki akarták utasítani Erdélyből. Az uralkodó 1810-ben egy rendelettel válaszolt a Főkormányzóságnak. Elutasította a cigányok bebörtönzését, helyette azt rendelte el, hogy adják őket katonának. Akik katonáskodásra nem alkalmasak, küldjék közmunkára, gyermekeikről a munkavégzés ideje alatt az illetékes törvényhatóságok gondoskodjanak. Ezzel az erdélyi regulációs politika megfeneklett, rendeleti úton semmilyen kérdésben megoldás nem született.

²⁸ A társadalmi pozíció életmódváltással járó változásának borsodi példája: NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 102. (37. számú közlés).

A lakhatás törvényhatósági szabályozása

A 19. század első felében nem volt olyan törvényhatóság, amelyik a területén élő cigányok helyzetét megoldottnak mondhatta volna. A letelepült, munkamegosztásban helyet találó cigányok nem okoztak megoldhatatlan problémát, de a megnövekedett számú vándorcigányokkal napról napra meggyűlt a baja a vármegyéknek. Különösen azokkal, akik nem értettek mesterségekhez, nem kínálhattak hasznos szolgáltatásokat, eseti munkavállalásból, a törvényesség határát súroló vagy éppenséggel átlépő tevékenységekből tartották fenn magukat. Mivel az országgyűlési tervezetekből sem Magyarországon, sem Erdélyben nem lett országos hatályú, átfogó törvény, a cigányokkal szembeni bánásmódot a szabályrendeletek határozták meg a törvényhatóságok területén.²⁹

A helyhatósági szabályrendeletek a rendezés általános feltételeivel és a konfliktusok társadalmi okaival nem foglalkoztak. A sokszor áldatlanná vált állapot közvetlen okának a cigányok kóborlását tartották, következésképpen az ezzel összefüggő kérdéseket próbálták szabályozni. Leginkább a lótartással, lókereskedéssel, a vásárok látogatásával, az útlevelek kiadásával, az érvényes okmányokkal nem rendelkező cigányok kiutasításával törődtek, s igyekeztek elejét venni a törvénytelenéseknek. A cigányok lakhatását közvetlenül nem szabályozták, nem befolyásolták, legfeljebb közvetve, ha akadályozták a mozgásukat, vagy kitoloncolták őket a vármegye területéről.

Bereg vármegye nemesi közgyűlése 1797. január 16 – án átfogó rendelettel igyekezett szabályozni szinte valamennyi helyi problémát, a lakhatást is.³⁰ Bereg vármegye kebelén belül valamennyi cigány tartozik visszatérni állandó lakóhelyére (*fixa domicilia*), a földalatti házacskáikat (*domuncula subterranea*) lerombolni és felégetni, a sátrakat (*tentoria*) lebontani és paraszti módon új házakat építeni (*modo item rusticano restructa*). A már állandó lakóhellyel bírókat buzdítsák és sürgessék mezei munkák (*ad rus colendum et labores*) végzésére.

Cigányok a helyi társadalomban, a lakhatás módozatai

A Habsburg és a Török Birodalom közötti karlócai (1699) és pozsareváci (1718), különösen pedig a belgrádi (1739) békét követően, a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence közötti népmozgások részeként fokozatosan erősödött a cigány népesség migrációja is³¹. A 18. század első harmadától figyelhető meg Erdélyben és Magyarországon az átrendeződő népességben a cigányság gyarapodása és arányának növekedése, egyre erősödő jelenléte a falvakban, a mezővárosokban, az átalakuló és megerősödő uradalmakban. Ezzel

29 A helyi statútumok részletes tárgyalása: NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 355-385.

30 KOLOSVÁRY Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI-XVIII. századból.* Monumenta Hungariae juridico-historica. II/1. Budapest, 1890. 498-499.

31 A 18-19. századi migráció tendenciáinak és okainak áttekintése: NAGY Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról.* Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar – Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő, 2009. 5-12.

GALÉRIA

párhuzamosan több évtizeden át tartó letelepedési folyamat ment végbe. A 18. század derekától jelentek meg a dominánsan muzsikus és kovácsmesterségből, valamint a parasztgazdaság és a falu kiszolgálásából élő, a paraszti alsó rétegekkel sok hasonló pozíció- és státusjegyet mutató ún. kárpáti cigányok mellett a teknővájó és kolompár cigányok. Napjaink szakirodalmába, illetve oláh cigány néven ismeri ezeket a csoportokat.

A migráció a román fejedelemségek és Erdély között kétirányú volt, Erdély és Magyarország között döntően délről észak felé irányult. A Temesi Bánság területén létrejött Krassó (1880-tól Krassó-Szörény), Temes és Torontál vármegyék területén található uradalmakban és községekben a 18. század második felében népes, ám más etnikai csoportokhoz képest arányában nem nagy cigány közösségek jöttek létre. A nagykövéri uradalom Temes és Krassó vármegyében fekvő falvaiban 1808-ban a 20 ezer főnyi népességből 18 ezer volt román, 1700 német és 230 cigány.³² Az 1780-as évek végétől, különösen a török háborúk lezárultával az Erdélyből Magyarországra irányuló migráció még erősebb lett. A kortársak ennek okát azzal magyarázták, hogy a cigányok nem akarnak megtelepedni. Miskolczy Ambrus idézi 1788-ból a népszámlálás revíziójáról készült jelentést, amely a cigányokról is tanulságos észrevételt tesz:³³ „A szükség sok családot arra kényszerített, hogy kenyeret és munkát keressen részben Magyarországon és a Bánságban, részben a török fejedelemségekben: Moldvában és Havaselnén, viszont jó években visszatérnek. Más lakosok pedig éppen ebből az okból az összeírás idején távol voltak, közülük a legtöbben jó időben visszatérnek. [...] Végül ez a csökkenés még részben

32 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E. 156. Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 236. No. 001. Fasc. 234. No. 023.

33 MISKOLCZY Ambrus – VARGA E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérországonban*. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2013. 105.

azzal is magyarázható, hogy az újparasztok a felsőbb parancsok ellenére nem akartak megtelepedni, hanem tovább *mentek*.”

Az erdélyi országgyűlések rendszeres bizottsági munkálataiból azonban kiderül, hogy a megtelepedésben a gazdasági feltételek voltak a döntőek. A 18. század végére Erdély cigánysága túlnépesedett. A mesterséggel rendelkezők nem találtak megélhetést, mert a régebben ott élők már elfoglalták azokat a pozíciókat, amelyek a fémművességben, a zenélésben, egyéb szolgáltatásokban és a kincstár által támogatott speciális munkákban adódtak. A cigányok között a 18. század második felében egyre nagyobb lett a száma azoknak, akik semmilyen mesterséghez sem értettek, ők a nemesi birtokokon és a parasztnál remélhettek valamelyes munkavállalási lehetőséget, ám ez sem volt bővíthető. Erdélyben fejletlen volt az ipar és kevés a művelhető földterület. Az erdélyi országgyűlési bizottságban már az 1790-es években megfogalmazódott, hogy a falvak ipari termékekkel való ellátatlansága miatt a mesterséghez értő cigányokat egyfajta kézműves pótosztályként próbálják hasznossá tenni. A cigányok mezőgazdasági munkára kényszerítését nem látták járható útnak, egyébként sem lenne rá lehetőség, mondja a projectum, még akkor sem, ha a cigányok maguk akarnának földet művelni, mert a szántó és a rét a többi lakosnak sem elég.³⁴

A Habsburg kormányzat a bevándorlás és a kivándorlás szabályozásakor a migráció kétféle alapformáját különböztette meg. Az egyik a Habsburg birodalomból külső országba történő kiköltözés, erről rendszeres jegyzékeket kellett vezetni. A másik a Habsburg birodalmon belüli vándorlás, amiről nem kellett nyilvántartásokat vezetni. Utóbbi vándorlási formát nevezték „élelemkeresőnek”. Gyakori, a 18. század végétől megnövekedett számú népességet érintő módja volt ennek az időszakos munkavállalás. Az Erdélyi Főkormányzóságból Magyarországra ilyen céllal átjövő cigányok számát megbecsülni sem tudjuk, a helyi közigazgatás és az államhatalom sem tudta megfelelően kezelni a jelenséget. Az ilyen jellegű migráció nem volt a cigányokra jellemző speciális megélhetési stratégia. A megélhetési módoknak és a munkavégzésnek abban a rendszerében értelmezhető, amit az etnográfiaiban vándormunkának neveznek.³⁵ A cigányok lakhatási formái ugyanúgy összekapcsolódtak a munkavégzéssel, mint az aratómunkások és a különféle idényjellegű napszámosmunkák, átaljászmunkák és egyéb részesmunkák esetében.

A folyamatos és tömeges migráció következtében mind Erdélyben, mind Magyarországon egymás mellett éltek régóta egy helyben élő, erősebben beilleszkedett cigányok és olyanok, akik csak rövid ideje érkeztek egy adott helyre. Erdélyből, mai szóhasználattal élve, a kevésbé kvalifikált cigány munkaerő ment Magyarországra, ám ott sem volt sokkal könnyebb a helyzete, mint Erdélyben. Az állam nem teremtette meg a rendezés egységes feltételeit, a földesurak pedig korlátozott mértékben fogadhattak be cigányokat, ha szükségük volt munkaerőre vagy speciális megoldásokkal növelni akarták a bevételeiket. Ezt azonban oly módon tudták kifizetődően és rugalmasan tenni, ami ellentétes volt a rendeletek szándékaival. Ellentmondásos helyzet jött létre Erdélyben és Magyarországon is.

Az 1804 és 1847 közötti népszámlálásokat (*conscriptio popularis ignobilium*) feldolgozó Thirring Gusztáv kutatásaiból³⁶ tudjuk, hogy az 1802:2. tc. után Magyarországon azt

34 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 322.

35 Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet, „vándormunkás, idénymunkás” szócikk. Internetes változat: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-1169.html> (Letöltés ideje: 2017. december 20.)

36 THIRRING Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében*. Értekezések a társas-

tekintették országlakosnak, aki már tíz év óta az országban élt, „vagy akinek bizonyos határozott kereset s foglalkozása van”. Aki nem élt tíz éve az országban, az idegenek közé sorolták. Az idegenek között is különbséget tettek attól függően, hogy valaki csak rövidebb ideje tartózkodik az országban (*commorans*), vagy letelepedett (*domiciliati*). Utóbbiaknál az volt a kritérium, hogy olyan foglalkozásuk legyen, ami az országban való végleges maradás szándékát mutatja. A cigányok ebből a szempontból egyfelől sokfélék voltak, másfelől jelentős részük a népesség legbizonytalanabb helyzetű részéhez tartozott mind munka, mind lakhely tekintetében.

Pécsen 1837-ben kilenc, 1846-ban hat cigány családot írtak össze.³⁷ Az alábbi táblázat a letelepedésük évére vonatkozó rovatok alapján tesz összehasonlítást.

1837				1846			
Név	Életkor	Letelepedés éve	Mesterség	Név	Életkor	Letelepedés éve	Mesterség
Horváth József	26	másfél éve	muzsikus és napszámos	Balás Mihály	45	1842	muzsikus
Kárász Ferenc	49	30 éve	muzsikus	Illés Rózsa özvegy	49	1819	a 16 éves fia muzsikus
Kárász József	60	30 éve	muzsikus és napszámos	Kárász József	69	1806	muzsikus
Kováts András	55	20 éve	muzsikus és napszámos	Kováts András	25	helyben született	muzsikus
Sztani Ádám	60	pécsi születés	muzsikus és napszámos	Sárközi József	56	1801	muzsikus
Tóth Albert	23	8 éve	muzsikus	Sárközi Márton	51	1795	muzsikus
Tóth Ferenc	44	8 éve	muzsikus	-	-	-	-
Farkas Pál	33	4 éve	muzsikus	-	-	-	-

Számításba kell vennünk, hogy esetleg egyik évben sem hajtották végre teljes pontossággal az összeírást. Az 1837-ben összeírtak közül néhányan már meghalhattak, néhány esetben velük rokon család vagy a gyermekük lehet a helyükön. Két-három család 1837 és 1846 között elköltözött, egy pedig biztosan beköltözött. 1846-ban hárman vannak, akik a korábbi összeírásban nem szerepelnek, pedig a letelepedésük ideje szerint ott kellett volna lenniük. Csak egyetlen olyan családfő van, akiről kétséget kizáróan megállapítható, hogy tartósan Pécsen maradt, 1846-ban már 39 éve, hogy Pécsen él. Összességében úgy tűnik, hogy a családok egy része időnként lecserélődött.

Veszprém vármegye cigánysága 1837. évi összeírásának járasonkénti összesítése maradt fenn.³⁸ Ebben a járásokra vonatkozó általános megállapítást tettek a letelepedés idejéről. Ebből arra lehet következtetni, hogy a családok jelentős része helybeli, illetve legalább tíz éve vagy még régebben itt élt. Lakhatásra vonatkozó adatokat az

dalmi tudományok köréből XII. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1903.

37 A két összeírás kiadva: NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 154., 165. (57. és 68. számú közlés).

38 NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 155-157.

összeírás nem tartalmaz, a foglalkozásokból és az egykorú más forrásokból az látszik, hogy a cigányok tartósan a falusi társadalom legalsó rétegébe tartoztak.

A 19. század első felében jóval többféle szituációban találhatunk cigányokat, mint ahogy az a törvényhozási és rendeleti törekvésekből tűnik. A lakhatásról pedig nem beszélhetünk csak hatósági problémaként. Más-más helyzetekben, más-más tevékenységekben jelennek meg cigányok, más-más ambíciókkal és eltérő lehetőségekkel. Letelepültségről és vándorlásról, iskolázásról és iskolázatlanságról, a cigány nyelvet nem is beszélő cigányokról, csak cigányul beszélő cigány gyermekekről hallunk. A Nógrád vármegyei Verőcéről 1827-ben készült leírás szerint az ottani cigányok nem laknak sátorban vagy putriban, hanem „*tsínos házban*”. Nem élnek csak kovácsolásból vagy muzsikálásból, inkább szőlőmunkások, napszámosok a téglaházban, kőbányába, erdőre járnak dolgozni és egyáltalán nem koldul közülük senki, „*minnyáján nem tsak dolgos, 's tsendes jó viseletű emberek, hanem jó keresztyények is*”. Pakson 1841-ben a cigány gyermekek az iskolából nem maradnak el. A Sopron megyei Horpácsról 1854-ből ismerjük meg Torzsoki Jánost, „*ki csendes, szelíd, becsületes, igen ügyes, tiszta házban lakó, különféle munkát [...] értő, magyarul s németül egyaránt beszélő mesterember volt.*” Gyermeketelen lévén, két parasztfút fogadott örökbe, akiket iskoláztatott és tisztesen nevelt.³⁹

A lakhatási körülmények többféle, egymással összefüggő viszonyításban vizsgálhatók. A cigányok körülményeit alapvetően meghatározó feltételrendszer legfontosabb eleme, hogy letelepedettek-e vagy vándorlók, ez volt a korszak cigánypolitikájának elsődleges szempontja is. A vándorlók és letelepedettek kategóriáján belül az életmód többféle változata mutatható ki, attól függően, hogy cigányok milyen társadalmi pozíciókat foglalnak el és hogyan rétegződnek. Emellett a területi egyenlőtlenségek, valamint a vidéki és városi csoportok közötti különbségek is felerősödtek. A cigány népesség jelentős része kétségtelenül a kirekesztődés valamely állapotában élt, de ezzel szemben ott állnak az integrálódás formái is. A magyarországi társadalom szerkezetében elfoglalt pozíciók pedig a társadalom-alattiságtól az alsó társadalomba való beilleszkedettségen át a polgári középosztály pereméig terjednek. Ha kevés számban is, de tisztviselővé, tanárrá, lelkeszé lett cigányokkal is számolnunk kell, s az övékéhez hasonló volt a helyzete a muzsikós cigányok felső rétegének is.⁴⁰ Utóbbiak a 19. század közepén már olyan erősen differenciálódtak, hogy a polgári életet élő, világot járó neves zenekarok és a gatyás, faluszélen rossz házban élő, alkalmilag muzsikáló cigányok között áthidalhatatlan távolság volt. Szegeden a 19. század derekára a városi muzsikós családok egy része polgárosodott és integrálódott, már nem fogadta el, hogy cigánynak tartsák.⁴¹ Ahogy differenciálódott a cigány népesség társadalmi helyzete és életmódja, úgy differenciálódtak a lakhatási viszonyai is.

Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat négy csoportba sorolták: kincstári aranymosó cigányok, kincstári fiskális cigányok, magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok. Az akkori tervezetben nincs szó arról, hogy egy-egy kategóriában milyen lakhatási formák jellemzőek. Az 1842/43. évi tervezet részletesebben

39 LANDAUER Attila: *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L' Harmattan, Budapest, 2016. (14., 19., 29. számú szövegekölés)

40 Uo. (61., 77., 102., 159. számú szövegekölés)

41 KOVÁCS József: *A cigányok Szegeden I... I. m.*, KOVÁCS József: *A cigányok Szegeden II... I. m.*, KOVÁCS József: *A cigányok Szegeden III... I. m. passim.*

leírja a tagolódást,⁴² a lakhatásra vonatkozó adatok pedig kiegészíthetők más forrásokból. Jogi helyzet, foglalkozási megoszlás és életmód alapján nyolc kategóriát mutattak ki:

1. Letelepedett, a falvakban és a városokban mesteremberként élő, *“rendes életmódot”* folytató cigányok. A rendes életmód házakban lakást jelent, ha a ház esetleg szegényes is. Kolozsváron pl. ekkoriban a város több részén éltek cigányok a hóstáti népségben, egy részük a Hídelvén házakban, más részük a Cigánysor nevű terület utcáiban szintén házakban, megint mások pedig a Külső-Farkas utca környékén (a keleti hóstát a városfalon kívül) a vályogvető gödröknél hurubákban, azaz földkunyhókban.⁴³
2. Csekély számban ugyancsak letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigány jobbágyok. Az úrbéressé válás az integrálódás egyik stratégiája volt, házban lakást jelentett. Főként azok a családok tartoztak ide, amelyek már régebb óta, hosszabb időn át éltek ugyanazon a helyen. Az 1785. évi úrbéri összeírások szerint jobbágytelekkel rendelkező cigányok éltek pl. Háromszékben Kálnokon, Nyujtódon.⁴⁴
3. Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédként *“határozott életmódot”* folytató cigányok. Ebben az esetben a leggyakoribb, hogy a cselédházakban laktak a cigányok is, de előfordult, hogy egy ideig sátorban. Nem csak a lakhatás, hanem a társadalmi viszonyok miatt is fontos, de nem kutatott kérdés, hogy a cselédvilágban volt-e különülés és érintkezés cigányok és nemcigányok között és ennek volt-e szerepe később a cigánytelepek kialakulásában.
4. A kincstár védelme alatt álló aranyász (aranyásó) cigányok, akik a folyók partjain mosott aranyat *„egy részit Taxa megváltás fejében, más részit határozott áron kötelesek a kincstárnak beadni”*. Korabeli megnevezésük *a kamara aranyász cigánya*.⁴⁵ Az aranyászok a cigányok között tekintélyes státuszcsoporthoz számítottak, a bányásztársadalomnak viszont a legalján álltak. Tekintélyt adó foglalkozásuk ellenére szegények voltak, sokszor éheztek, gyakoriak voltak egymással vagy a paraszttal a konfliktusaik. A folyókból aranyat mosó cigányok, mivel mozogtak, tavasztól ősziig sátorban vagy kunyhóban laktak, télen pedig hevenyészett lakhelyeken húzták meg magukat. A hegyekben aranyat bányászó cigányoknak a bányászkolóniákhoz hasonló telepeik alakultak ki, amelyekről nincsenek kutatási eredmények. A 18. században Oravicabányára telepített aranybányász cigányok pl. az *Ogás* negyedben laktak, elkülönülve a szintén 18.

42 NAGY Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 44-45.

43 A kolozsvári cigányokról Lásd: Kiss András: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI-XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1990/7. 888-896., NAGY Pál: Kolozsvár cigány népessége II. József korában. <https://erdelyikronika.net/2017/11/26/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (Letöltés ideje: 2017. november 26.)

44 Directia Judeteana Covasna a Arhivele Nationale, Sepsiszentgyörgy. Fond 8. Inventar 818. 881/1785. Ezeket az iratokat 2014. őszén kutattam Sepsiszentgyörgyön, mintavételekre volt lehetőségem. Az erdélyi úrbéri összeírások és adóösszeírások cigányokra vonatkozó adatainak feltárása és feldolgozása nagyobb szinten még nem történt meg.

- században betelepített, szénégetéssel, favágással és fuvarozással foglalkozó bufánoktól (olténiai románok), akik a *Forviz* nevű negyedben laktak.⁴⁵
5. Sátoros taxás fiskális cigányok. Ők is a kamara joghatósága alá tartoztak, őket említik a korabeli források *fiskális cigányok* néven. Leginkább fémműves tevékenységekből éltek, rendkívül nehéz körülmények között, egy-egy sátorban több generáció is együtt.
 6. Ideiglenesen megtelepedett cigányok. Sem úrbéres telkük, sem más földjük nincs, a földesurak által építtetett kunyhókban laknak. Földesuraikat "szabálytalanul" szolgálják és ezért különféle javadalmakat kapnak.
 7. Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt állnak az alkalmi és időnyjellegű szolgálatokra (sáncásásnál, házépítéseknel, aratásnál) elszegődők, ám ők "lakukat szüntelen változtatják". Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal (a kunyhókat ott hagyva, gyakran felégetve) továbbállnak.
 8. Sátoros cigányok, "kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak". Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak, "de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövedőmondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemű csalások által szokták fenntartani."

Fontos megjegyezni az erdélyi cigányokról, hogy az életmód formái és a társadalmi helyzet egy-egy család életében váltakozhatott.⁴⁶ Minden oka megvolt 1842-ben az országgyűlési bizottságnak, hogy megállapítsa: „Az Erdélyi Czigányoknak állása, 's azon viszony mellyel az álladalom különböző alkotó részeivel egybenvannak köttetve, igen különböző és szétágazó.”

A magyarországi források közül Bereg vármegye már említett 1797. évi statútuma tartalmaz kategorizálást. Az állandó lakóhely megléte vagy hiánya, a mozgás és a megélhetési mód alapján három csoportba sorolták a cigányokat:

1. Házakban laknak, tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakóhelyükre.
2. Megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából).
3. Sátrakban lakó kóborlók.

A beregi statútummal egyidőben készült a Borsod vármegyei cigányok összeírása.⁴⁷ Ebből kiszámítható, hogy a családok közül hányan laktak *colonialis ház*-ban és milyen társadalmi kategóriába tartoztak. Az összeírás három járásból maradt fenn, 116 helység 341 családjának adataival. A szendrői járásban 116 családból 96 zselléreként házban laktak, 18 háznélküli zsellér, ami jelentheti, hogy más házában laknak vagy kunyhóban,

45 KAKUCS Lajos: *Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között*. Kriterion, Kolozsvár, 2016.

46 ZSUPOS Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranyosó fiskális cigányok a 18. században*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996. 9.

47 NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből ...* I. m. 102-127. (36. számú közlés)

két esetben nincs adat. Az egri járásban 94 családból 69 lakott házban (ők valószínűleg zsellérek), 24-nek nem volt háza, ami itt is azt jelentheti, hogy háznélküli zselléreként más házában lakott, vagy kunyhóban, egy esetben nincs adat. A szentpéteri járásban a 131 családból 93-nak volt háza, 35-nek nem volt, két esetben nincs adat. A házzal nem rendelkezők közül konkrétan 18 esetben állapítható meg, hogy kunyhóban laktak, a másik 17 feltehetően házatlan zselléreként más házában lakott. Összességében 290 család lakott valamilyen házban, az összes cigány család 85 %-a. A három járásban kevés volt a kovács és a lókereskedő, a többség megélhetése az idényszerű mezei napszámtól és a gazdáknál vállalt alkalmi munkáktól függött, ami a főleg telente gyakorolt hegedüléssel egészült ki. Jó néhány család koldulásra kényszerült, vagy az asszonyok tartották el fonással, madzagcsinálással, házalással. A férfiak egy része a pásztorvilágban kereste a kenyerét. A szendrői járás összeírásához mellékelt jelentésből kiderül, hogy az 1794-es rendeletnek megfelelően felvigyázókat állítottak a cigányok mellé, akik felügyeltek „épülettyeik fenntartására” és a „*munkálkodásnak illendően való folytatására*”.

A debreceni cigányokat 1828-ban írták össze, a II. József idején használt formulán.⁴⁸ Ez meglepő, mert 1794-ben új összeírási formulát vezetett be a helytartótanács. A 36 család és a 3 özvegy a Hatvan, Péterfia, Csapó, Czegléd, Varga, Piacz utcák folytatásában lévő külvárosokban lakott, kívül a városfalon. A Hatvan utcai külvárost *hostat*-nak nevezik forrásunkban, a többi *suburbium*-nak. Családonként feltüntették, hogy a házak sorában (*in serie reliquarum domorum*) laknak-e vagy azon kívül kunyhóban (*extra seriem in gazulis*). A Czegléd utcai külvárosban lakott hat család kunyhóban, a többiek házakban, amiken feltehetően a ház fogalmába sorolható kalyibákat és putrikat kell értenünk. A családfők fele élt kovácsmesterségből és zenélésből, a többiek napszámból és alkalmi munkákból (*labore manuali*) tartották el magukat.

A kétlakiság jellemezte azoknak a családoknak az életét, amelyeket korábbi tanulmányomban mendikációs közösségnek neveztem és főként dél-dunántúli példákon mutattam be.⁴⁹ Azok a közösségek, amelyek a migrációval hosszabb vagy rövidebb időre a társadalmon kívülre kerültek, a korabeli szóhasználattal valamely földesúr szolgálatára jobbágyokul adták magukat, másképpen lakóul fogadta őket a földesúr. Ez vagy írásos szerződés vagy szóbeli megállapodás alapján történt. A cigányok taxának, máshol árendának nevezett pénzjáradékot fizettek a földesúrnak, aki jobbágy-gyakrabban *curialis* (nemesi) telekre épült házat adott nekik kerttel, külső telki állomány nélkül. Arra is volt példa, hogy a telken sátorban laktak, illetve néhány napos robottal is tartoztak az árendán kívül. A földesúr nem várt el tőlük rendszeres paraszti munkát, sőt azt is megengedte, hogy a cigányok faluzzanak, ha „*munkájok folytatása végett az helységekbe ki találnának is menni, ismét tartoznak visszatérni*”.⁵⁰ A kolompár cigányok különösen éltek ezzel a lehetőséggel, mert nekik az 1805. évi helytartótanácsi rendelet megengedte a vándormunkát.⁵¹ A telet a földesúrtól kapott telken vészték át, tavasztól őszig pedig faluztak és mesterségükből, lókereskedésből igyekeztek megélni. Ismerünk olyan családokat, akik télen is vándoroltak. A mendikáció térbeliségében

48 Uo. 141-149. (53. számú közlés)

49 NAGY Pál: «Kicsiségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16 – 19. században. *Educatio*, 1999/2. 320-338.

50 NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 131-132. (43. számú közlés).

51 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 342.

GALÉRIA

meghatározó a falu, a vásár és a csárda, az ottani megrendelések képezték leginkább a kolompárok megélhetési forrását. Az 1830-as és 1840-es években egy-egy mendikációs közösség már több vármegyét is bejárt, akár 25-30 települést is érintve. Némely településen két-három hétig is maradtak, a helyi keresletet kihasználva, vagy onnan járva be falucsoportokat, így nem kellett túl gyakran felszedniük és újra felverniük a sátraikat.

Sajátos csoportot alkottak a reformkorban a Dunántúlon, főleg Zala és Somogy megyében az önmagukat „muzsikus lókereskedő”-ként meghatározó cigányok. Somogyban Kéthelyen és Kaposváron éltek nagyobb számban, Zalában Mihályfán és környékén. Domináns foglalkozásuk a zenélés volt, mellette tervszerű lókereskedést is folytattak, vásárról vásárra járva, a mendikáció fogalmába ez is beletartozott a korabeli értelmezés szerint. „*Rendes lakással is bírnak, bár az többnyire a' helység végén jut nékiek*” – írta róluk Csorba József somogyi főorvos.⁵² Ők folyamatosan házban laktak, ha a vásározás több napig tartott, akkor vendégfogadóknak szálltak meg. Az 1840-es években gyermekeiket már csizmadiának, szabónak és kőművesnek adták. A gyermekek iskoláztatása és az ezzel járó életmódváltás kellően még nem kutatott folyamatot indított el, ami néhány generáció után azt eredményezte, hogy ezek a cigányok megszűntek önálló csoport lenni, némely családok (Görcsi, Horváth, Farkas, Árvai) pedig megszűntek cigánynak lenni. Bizonyára ennek tudható be, hogy a Dunántúlon ma az egykori „muzsikus lókereskedők” utódait magyarok, romungrók és vend cigányok között találjuk.⁵³

Sajátos mendikációs közösségekben vándoroltak az oláh cigányok Somogyban horvát cigányoknak ismert csoportjai is. Csorba József róluk ezt írta: „*télben nyárban vászon ponyvával bevonott kocsijokon hordják ide 's tova minden vagyonaikat, és sok puczér*

52 CSORBA JÓZSEF: *Somogy vármegye ismertetése*. Emich Gusztáv, Pest, 1857.

53 Kardos Ferenc szíves közlése.

GALÉRIA

gyermeküket; vándorol többnyire több illy tele kocsi, 's ha megtelepednek is valamely helység alatt, vagy erdőszélen, ott soká nem maradnak, honnan a' faluba kovács-munkát, rézedény igazítást keresni, 's erőszakosan koldulni bemennek, gyermekeik pedig 6-8 éves korukak is meztelen az utast, legyen az kocsin vagy gyalog – adományért, krajczárért több száz lépésnyire is kísérik.”⁵⁴

A földesurak szívesen látták falvaikban a teknővájó cigányokat is, mert hasznos volt a munkájuk és évi árendájukkal hozzájárultak a bevételekhez. Szükség volt az általuk készített faeszközökre, rendszeren adóztak. Napszámos munkájukat és faluzó, vásározó rendszerben gyakorolt teknős mesterségüket és megélhetési stratégiájukat egyaránt elfogadták. A teknővájó cigányok egy része a falvak szélén lakott házacskákban (*domuncula*), többségük pedig a földesúrral kötött megállapodás alapján erdei telepeken kunyhókban vagy putrikban, nyomorúságos körülmények között.

Lokális metszetként kövessük a cigány, ezen belül a beás népesség változását Őcsényben.⁵⁵ Ebben a faluban az 1770-es években 2-3 cigány család élt, kovácsolásból, mezei munkából tartották el magukat, az asszonyok kefét kötöttek és pántlikát csináltak, leginkább azt mondhatjuk, hogy éltek ahogy tudtak. A „*teknőcsináló*” cigányok az 1837-es országos összeírásban jelennek meg először, de jóval hamarabb költöztek ide. Ezt meg is mondják az összeírásban: Az 50 éves Ignác Péter 1801-ben, a 32 éves Bogdány János 1830-ban, a 28 éves Balogh János 1821-ben, a 70 éves vak Bogdány György 1813-ban telepedett le a faluban. Szervezett, csoportos beköltözésről, letelepedésről nem beszélhetünk, a teknősök külön-külön kerültek ide. Ezek a cigányok három

54 LANDAUER Attila: *A Kárpát-medencei cigányság...* I. m. (37. számú szövegközlés)

55 NAGY Pál: *Beás cigányok a Kárpát-medencében (historikus metszetek)*. Miskolc, 2017. (kézirat)

évtized múltán ismeretlen okból eltűnnek a faluból. Az 1873-as összeírásban⁵⁶ Ócsénynél azt jegyezték be, hogy „*mintegy négy év óta sem állandóan letelepedett, sem vándorló cigányok nincsenek*”. Ennek alapján az elköltözés 1869-ben történt. Valamikor 1873 és 1893 között, pontosan nem ismert körülmények között létrejött egy új teknővájó közösség, amelyről K. László Julianna és Gémes Balázs kutatásaiból⁵⁷ tudjuk, hogy tartósan helyben maradt a *Pascumnak* nevezett Külső-legelőn, jó kapcsolatokat alakított ki a paraszttal és utódai ma is itt élnek. Az 1893-as összeírás szerint Ócsény azoknak a helységeknek a sorába tartozott, ahol a cigányok száma legalább 10 % ha a cigányok száma legalább 50 fő, vagy ha nem is 10 %, de legalább 100 fő. Tolna vármegyében Paks, Bába és Ócsény volt ilyen. Ócsény akkori 3734 lakosából 104 volt cigány (2,7 %). Az 1893-as adatokból nem tudjuk, hogy mekkora volt pontosan a teknővájókhoz tartozó cigányok lélekszáma Tolna vármegyében. Azt tudjuk, hogy ekkor Ócsényben az összes cigány teknős volt, úgy számítom, kb. 20 család, ami azt jelenti, hogy a Tolna megyei beás cigányok kb. egyötöde itt élt. A Pascumban egészen a 20. század közepéig kunyhókból (a beások saját nyelvükön *kulyibă*-nak, magyarul *gunyhó*-nak mondják) álló telepen éltek, akkor kezdődött el fokozatos beköltözésük a faluba, a parasztoktól vásárolt házakba.

Összefoglalás

Tanulmányomban a szakirodalomban hosszú 19. századként ismert korszak első felének magyarországi és erdélyi cigány történelmét tárgyaltam a lakhatás aspektusából. Vizsgálódásom levéltári és elbeszélő források elemzésére épült. Képi források elemzésére nem vállalkoztam, mert az teljesen más feltáró munkát és más elemzési módszereket igényel. A lakhatást meghatározó gazdasági, társadalmi és politikai feltételeket vettem számba, országos léptékű és helyi tendenciákat. Ezek a feltételek tágabb összefüggésben a migrációval, a letelepedettséggel, a munkavégzéssel, a társadalmi pozíciókkal és a rétegződéssel kapcsolhatók össze. A cigányság életének többféle törésvonala a lakhatásban is kimutatható, ugyanakkor a cigányok különféle szempontok szerint megrajzolható kategóriái között átfedések is vannak. A lakhatásnak az életmódhoz hasonlóan többféle variációja volt jellemző a 19. század első felében Magyarországon és Erdélyben. Éltek cigányok letelepülten a telkes jobbágycsohoz és a zsellérekéhez hasonló házakban és a házatlan zsellérekhez hasonlóan más házában. Előfordult, hogy jobbágy- vagy nemesi telken sátorban laktak, ugyanúgy, mint azok, akik folyamatosan vagy időszakosan vándoroltak. A mendikációs közösségek évszakokhoz alkalmazkodó élete sajátos kétlakissággal járt együtt. Találunk cigányokat a ház fogalmába alig sorolható építményekben, kalyibákban, putrikban, továbbá kunyhókban, a településeken belül és kívül, zárt világot alkotó erdei telepeken, valamint sátras vándorlókat ideiglenesen választott táborhelyeken.

A 18. század közepe óta a letelepültség, a házban lakás, a lakhatási körülmények a különféle tervezetekben, rendeletekben és kortárs leírásokban erkölcsi kérdésként is felvetődtek. Újból és újból visszatérő törekvés volt, hogy a cigány családokban a külön-

56 Kiadva: NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 172-180.

57 KALÁNYOSNÉ László Julianna: *Adatok az ócsényi beás cigányok történetéhez, szokásaihoz, hagyományaihoz, kultúrájához*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 12. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2008., GÉMES Balázs: *Az ócsényi beások történeti-, néprajzi adatok tükrében*. In: Eperjessy Ernő – Drinn Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés éveze* *re a Kárpát-medencében*. Békéscsaba–Debrecen, 1998.

nemű gyermekek ne aludjanak együtt, lakhelyeikben elkülönített tereket alakítsanak ki a nemeket elkülönítve. Arra, hogy a cigányok többsége önerőből nem tud a kor normáinak megfelelő, s e normák szerint a keresztény életvitellel és a civilizációval összhangban lévő lakásokat kialakítani, vagy nem voltak tekintettel, vagy ha igen, akkor nem vonták le a gyakorlati konzekvenciákat. A kor liberális eszméinek hatására a reformkor derekára vált belátássá és mondták ki konkrétan az 1842/43. évi erdélyi tervezetben, hogy a cigányokkal szemben korábban megfogalmazott lakhatási elvárások teljesíthetetlenek.⁵⁸

Forrásaink nem adnak részletes leírásokat a cigányok lakhelyeiről. Erre vonatkozó ismereteinket a cigányokéhoz hasonló társadalmi helyzetű csoportok lakhatásának történeti néprajzi vizsgálatával bővíthetnénk. A lakhatást meghatározó társadalmi tényezők, illetve a különböző társadalmi helyzetű cigányok aránya nem látható pontosan. A helyi változatok összességében azt mutatják, különösen a cigányösszeírások vizsgálata, hogy a cigány népesség többsége azok közé tartozott, akik a városi és falusi társadalom legalsó rétegében, vagy az alatti állapotban a legnyomorúságosabb körülmények között éltek, a legrosszabb lakóalkalmatosságokban laktak, sokuknak pedig nem volt egyebe az elrongyolódott sátruknál.

Felhasznált szakirodalom

- CSORBA József: *Somogy vármegye ismertetése*. Emich Gusztáv, Pest, 1857.
- DÉRY Gyula: *A cigányok Európában. Monográfia három részben a cigányügy mai állásáról tekintettel múltjára és jövőjére*. Légrády estvérek Könyvnyomdája, Budapest, 1908.
- DUPCSIK Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- GERŐ András: *Magyar polgárosodás*. East-European Non-Fiction. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1993.
- GÉMES Balázs: Az őcsényi beások a történeti-, néprajzi adatok tükrében. In: Eperjessy Ernő – Drinn Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*. Békéscsaba–Debrecen, 1998.
- GIDDENS, Anthony: *Társadalmi mobilitás*. Osiris Kiadó, Budapest 1997.
- HERMANN Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Etnographia*, 1893/4-6. 94-107.
- HERMANN Antal: Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III. 1893.
- KAKUCS Lajos: *Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között*. Kriterion, Kolozsvár, 2016.
- KALÁNYOSNÉ László Julianna: *Adatok az őcsényi beás cigányok történetéhez, szokásaihoz, hagyományaihoz, kultúrájához*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 12. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2008.
- KISS András: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI-XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1990/7. 888-896.
- KOLOSVÁRY Sándor–ÓVÁRI Kelemen (szerk.): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI-XVIII. századból*. Monumenta Hungariae juridico-historica. II/1. Budapest, 1890.

⁵⁸ NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 328-329.

- KOVÁCS József: A cigányok Szegeden I. *Ethnographia*, 1985/3. 187-198.
- KOVÁCS József: A cigányok Szegeden II. *Ethnographia*, 1985/4. 280-288.
- KOVÁCS József: A cigányok Szegeden III. *Ethnographia*, 1985/5-6. 388-393.
- LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- LANDAUER Attila: *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L' Harmattan, Budapest, 2016.
- MADARASSY László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53-57.
- Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet, „vándormunkás, idénymunkás” szócikk. Internetes változat: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-1169.html> (Letöltés ideje: 2017. december 20.)
- MÁLYUSZ Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Budapest, 1923.
- MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1926.
- MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. *Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Tomus XXIII. Redigit: Comissio scientiae studiorum facultatis. ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 1980. 211-233.
- MISKOLCZY Ambrus – VARGA E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérszországban*. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2013.
- NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.
- NAGY Pál: *Beás cigányok a Kárpát-medencében (historikus metszetek)*. Miskolc, 2017. (kézirat)
- NAGY Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar – Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő, 2009. 5-12.
- NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011.
- NAGY Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 53-134.
- NAGY Pál: «Kicsinségemben elszakattam». Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16 – 19. században. *Educatio*, 1999/2. 320-338.
- NAGY Pál: Kolozsvár cigány népessége II. József korában. <https://erdelyikronika.net/2017/11/26/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (Letöltés ideje: 2017. november 26.)
- NAGY Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008.
- Opus Excelsae Depuationis Regulationis in Publico-Politicis quoad objecta Articulo 67. anni 1791. renicolariter sibi delata elaboratum*. Tomus II. Posonii, 1826. XIX. sz. melléklete:

- Projectum regulationis Zingarorum. A tervezet megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára N 117. Vegyes Könyvek 220. k.
- PRÓNAI Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest-Kaposvár, 1995.
- SZELÉNYI Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- SZOMSZÉD András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: Szvircsek Ferenc (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1987. 157-207.
- SOÓS István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. ELTE Középkori és Kora-Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1994. 237-245.
- TARDOS Róbert: Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, 1995/4. 73-80.
- THIRRING Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a mult század első felében*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XII. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1903.
- TÓTH Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006.
- TÓTH Péter: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. A magyarországi cigányság társadalomtörténete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret tanításához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 128-294.
- ZSUPOS Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranyosó fiskális cigányok a 18. században*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996.

Mednyánszky Miklós

Barlang- és pincelakások a főváros környékén

„A táj adott arra alkalmat ennek a népnek, hogy a barlangokba húzódjék, a történelem pedig nem adott alkalmat, hogy kihúzódjön belőlük...”¹ (SZABÓ Zoltán)

Az emberiség első menedéke a föld alatt volt: ősünk, hogy megvédje magát, elrejtse értékeit, a természet által kialakított és kínált helyeket vette birtokba – ezek közül is elsősorban a barlangokat. A hegyek között, az agyag- és homokdombok lejtőin számos természetes üreg adott erre lehetőséget. Ám amikor a gyűjtögető életmódról áttért a tudatos gazdálkodásra, a növénytermesztésre, az állattartásra, már épített házakra volt szüksége – hiszen a barlangok környezetében ritkán talált megfelelő termőföldet, vagy jó legelőt állatainak. De az évezredek szokásai, a berögződött hagyományok nem múltak el nyomtalanul – mélyen beleégett az emberi ösztönbe, tudatba a föld mélyébe nyúló tér, azaz a barlang, a pince védelmet, meleget, állandóságot nyújtó biztonsága. Hazánkban a kora-középkortól maradtak feljegyzések, hogy az ember nem hagyott fel a föld alatti élettel.² Nem csak borospincék készültek századokkal ezelőtt, de a föld mélyébe ásott üregekben, pincékben számosan meghúzták magukat. A 2000-es évek közepén készült statisztika szerint hazánkban több mint hetven településen létezett egykor – vagy létezik ma is – lakott barlang, pince. Bár ezek a mindennapi élet szerves részei voltak, ma már számos helyen csak az idősek emlékeznek a pincelakókra. A magyarországi barlanglakásokról 2009-ben megjelent könyv az ilyen hajlékokat alábbi kategóriákba sorolta (1. sz. táblázat):³

1. sz. táblázat: A magyarországi barlanglakások kategóriái

Természetes barlangok használata lakáscélra	búvóbarlangok, betyárbarlangok	
	ház a barlangban	
	remetebarlangok	
Mesterséges barlanglakások	kőbevéjt barlanglakások	kőbányászok hajlékai
		gazdasági építményekhez kötődő barlanglakások
	lőszfalak barlanglakásai	tömeges barlanglakások

okl. bányamérnök, Kós Károly-díjas műemléki szakértő, szakíró

1 SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Akadémiai Kiadó 1986.

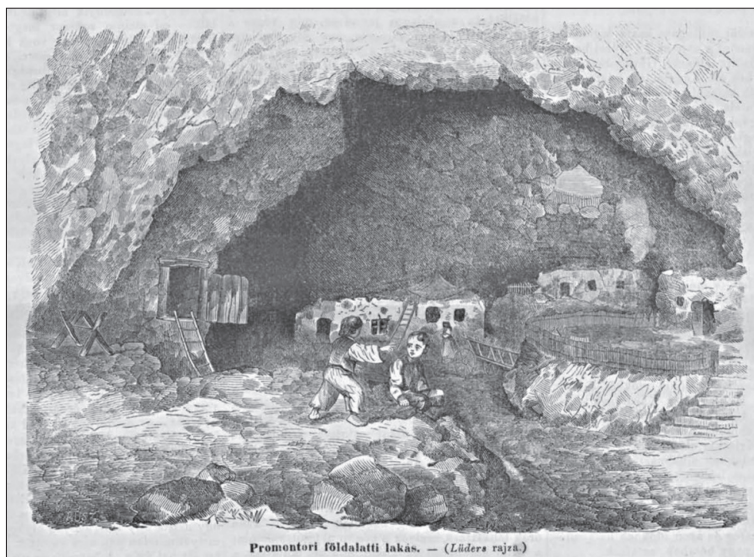
2 MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások*. TERC, Budapest, 2009.

3 Uo.

A főváros környékének barlanglakásai

A TÖRÖK-BARLANG

A Főváros környékén (1. sz. melléklet) mind, az imént felsorolt barlanglakásfajta megtalálható, ám volt közöttük egy egészen különleges barlangi házegyüttes és a hozzá tartozó életforma, amely Budafokon jött létre, s amelynek ma már nyoma sincs. A főváros dél-budai területe alatt, az egykori Promontoron, a mai Tóth József utcában több mint 200 éven át bújta meg a természetes eredetű Török-barlangnak nevezett hatalmas barlang, melyben még a 19-20. század fordulóján is majd' tucatnyi épület állott. Az üreg egykor kőfejtésre szolgált, a legnagyobb, Duna felőli bejáratán át szállították ki és rakták hajóra az egykor itt a kitermelt köveket. A másik kijárata a Tóth József utca 5. szám alatt nyílt. A jó 130 méter hosszú, ívesen forduló barlangban az épületek két sorban álltak, hátsó falukat a természetes barlangkőzet alkotta. A házak maguk a helyben bányászott kőből készültek, és nem volt tetőjük, hisz az eső ellen nem kellett védeni őket. Az épületek között ösvények, kis hidak biztosították a gyalogos közlekedést. Az első beszámolót a Török-barlang épületeiről 1788-ban keltezett tudósításban olvashatjuk: „itt sok szegény, napszámból élő család lakik a sziklába vájt lakásokban, miknek két előnye van: télen melegek, nyáron hűvösek... ezen kívül találunk itt nagy kibányászott barlangokat, amelyekben házak állnak szabadon tető nélkül”⁴

Promontori földalatti lakás. – (Lüders rajza.)

Az egykori Török-pince korabeli metszeten⁵

- 4 JENNE, Franz: *Herrn Jenne's reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer.* k. n., Pest, 1788.
- 5 Promontor vagy Budafok. (Földalatti falu Buda közelében.) *Vasárnapi Újság*, 1864. október 9. 429.

A XIX. század első feléből Franz Weiss litorgáfiája révén ismert a Török-barlang legkorábbi ábrázolása is. A Vasárnapi Újság 1864. évi tudósítása rajzot is közöl a barlangban álló építményekről.⁶ Rómer Flóris, neves régészünk is ebben az évben vizsgálja meg a promontori barlangokat, köztük a Török-barlangot is. beszámolója négy év múlva jelenik meg: *„Ahol a budafoki szikla a Dunát legközelebb éri, a falu alsó végén, a házfödlek fölött két sötét üreg tűnik fel az utazóknak. Ezen üregek a sziklautczának ki- és bejárásai;[...] E barlangot a felmérés alkalmával ilyenek találtam: az egész barlangnak hossza 60 láb lehet, és egy sziklafal körül görbén kanyarodik úgy, hogy a barlang egyik végétől a másikig látni nem lehet. A falutól lejövén, a felső torkolat előtt balra egy ház áll, melynél a mély szakérút kezdődik, és ez 8-10 öl szélesség közt változik. A füsttől egészen feketedett torkolat alatt behatván, jobbra egy ház van, melynek rácsos udvara van, tovább egy másik következik, mely a terasson áll; majd ismét 3 másik ház jön, de úgy, hogy az utolsó már ismét a kimenetnél a sziklába van vájva, és nagyobbrészt a barlangon kívül esik.”*⁷

A rövid hírlapi tudósításoktól eltekintve sajnos nem találunk leírást arról, hogy kik voltak e barlang lakói, de azt tudjuk, hogy állandó életveszélyben éltek. Amint Rómer is megemlíti, látogatását követően két évvel 1866-ban történt egy omlás, ami miatt elrendelik a lakások kiürítését, ám mivel az uradalom a bentlakóknak nem képes másik lakást biztosítani, még egy évtized múltán is laknak az épületekben. Aztán 5 évvel később már olyan mértékű a károsodás, hogy életveszélyessé válik az élet a barlang mennyezete alatt. Ekkor házhelyet kapnak az ottani családok, és véglegesen kiürül a Török-barlang.

1929 januárjában a kőzet leszakadása a felette álló épületet is magával rántja, de szerencsére ekkor az már lakatlan volt. A II. világháborúban óvóhelynek használják a környékbeliek a barlangot, később a szomszédos házak lakói az üreg testébe nyúló pincerekeszeket alakítanak ki. 1988-ban a Fővárosi Tanács *„különösen nagy kárt okozó pinceomlásokkal veszélyeztetett”* területté nyilvánítja, és végül az 1990-es évek közepén szakemberek lezárják, majd úgynevezett „tömedékeléssel” elvégzik megszüntetését. A szerző ekkor, a munkák végzése idején még járhatott a budafoki Török-barlangban: a Tóth József utca 3. sz. ház udvarán álló támfal tövében megbúvó kis épületből szűk átjáró vezetett a föld alá. Ezen átbújva hatalmas üreg tárult a belépő szeme elé – méretei egy nagyobb temploméval vetekedtek, a benne dolgozó, épp a veszélyelhárítást végző bányász csapat szinte elveszett a hatalmas földalatti térben. A Török-barlang emléke ma már csak a régi feljegyzésekben, tudósításokban maradt fenn.⁸

KŐBE VÁJT BARLANGLAKÁSOK

A földtörténeti harmadkor közepén, a felső miocénnek nevezett korban a főváros helyén sekély mélységű tenger hullámozott. A Budai hegység akkori elődjét már nem is lepte el – azonban a mai Budafok-Tétény-Érd térségét, valamint a jelenlegi X. kerület (Kőbánya) területét még víz borította. Ebben rakódott le a szürkésfehér színű úgynevezett „lajta”-mészkö, mely könnyen faragható, jól bányászható építőanyagként ismerünk. Több millió év alatt a tenger visszahúzódott a Földközi-tenger irányába, és maradványai pedig a dél-orsz síkság beltengerével összefüggő hatalmas tengerré al-

6 Uo.

7 RÓMER Flóris: A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Archeológiai Közlemények*, 1868/2. 112-147.

8 MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.

akultak, amelynek sótartalma – a folyók által szállított édesvíztől – jelentősen csökkent. Ez, a mai főváros déli határán húzódó beltenger az orosz Szarmáciai-síkságról a „Szarmata-tenger” elnevezést kapta. Benne újabb és újabb mészkőrétegek rakódtak le – ma ezek alkotják a Tétényi-fennsík fő tömegét. A szép mintázatú, fehéres-sárgás színű „szarmata mészkő” átlagosan 5-10 méter vastagságú, de vannak helyek – mint például a kőbányászatáról ma is nevezetes Sós-kúton –, ahol akár a teljes rétegvastagság a negyven métert is eléri. Találkozhatunk a csigahéj és kagylómaradványokkal gazdagon díszített kővel a Tétényi-fennsík összes településén, Érd, Diósd, Biatorbágy, Törökbálint térségben is. Ugyanilyen kő fedi a felszínt a Duna bal partján, Kőbánya ma már teljesen beépített gyártelepei alatt is. A főváros környéki barlanglakások legnagyobb számban ebbe a szarmata mészkőbe épültek.

Hogy megértsük, mi volt az oka annak, hogy az emberek a föld alá költöztek, vissza kell mennünk az időben jó pár évszázadot. A mai Tétényi-fennsík településeit szoros kapcsolatot fűzte a mögötte húzódó területekhez. A Zsámbéki-medence, a sóskúti fennsík lakói itt érték el a Duna vonalát, már az ókorban is itt kapcsolódtak össze a völgyek mentén a Dunára lefutó utak. A török megszállás szinte majdnem teljesen pusztává tette a vidéket. Egy 1690-ben végzett felmérés során az akkori Pest-Pilis-Solt vármegyében – mely akkor az Alföldön magába foglalta a ma már Bács-Kiskun székhelyének számító Kecskemétet, a Duna mentén pedig Visegrádtól egészen Bajáig nyúlt – összesen 85 lakott települést tudtak számba venni. A főváros környékén alig egy-két magyar falu marad (Tök, Páty, Tinnye, Bia), a többit rácokkal és német földről érkezettekkel telepítik be. Budakeszi, Budaörs, Diósd, Budafok jelentős német, sváb nemzetiséggel rendelkező településsé fejlődik. A szorgos lakók azonnal nekikezdenek hazájukból hozott gazdasági tevékenységeiknek – szőlőt, gyümölcsösöket telepítenek, újabb és újabb pincéket vájnak a hegyek gyomrába. Budaörs Kőhegye, a pátyi pincehegy, Diósdon a Szidónia völgy, és nem utolsósorban a Duna mellett húzódó Budafok-Tétény az emberkéz által vájt pincék százait rejt, amelyekben a Buda környéki szőlő feldolgozása, érlelése folyt egykor.

Ezt a folyamatot csak időlegesen akasztja meg az 1860-as években kitört filoxéra járvány. A nyugatabbra eső településeken – Tök, Páty, Etyek – újraéled a szőlőtermesztés, a korábban Promontornak nevezett Budafokon, Tétényben pedig – a kitűnő természetföldrajzi adottságoknak és a gazdasági kényszereknek köszönhetően – a bortárolás, a borkereskedelem fejlődik napjainkig vezető gazdasági ágazattá. Ekkora már pincék százai húzódnak a dél-budai városrész alatt, majd 100 kilométeres hosszban, melyek elsősorban az egyre épülő Főváros kőéhségének köszönhetően a 19. század második felében keletkeztek. A Budafok-Tétényben illetve a pesti oldalon Kőbánya Óhegynek nevezett területen nyert építőközből bérpaloták és közintézmények százai épültek a fővárosban ebben az időszakban. Számos nevezetes épületünk falazatát alkotják e kövek, mint például az Akadémia épületét vagy a Lánchíd pilléreit.

A Tétényi-fennsík lapos mészkőfelületein nem a szokásos módon, magas kőfalakat kialakítva fejtették a követ elődeink, hanem felülről lefelé haladva úgynevezett „mélyudvarokat” vájtak, amelyek mélysége sokszor a 10 métert is meghaladta. A mélyudvarok oldalfalából indították azután a kőfejtésre szolgáló vágatokat, üregeket, s haladtak a föld belseje felé. Ezekből a járatokból keletkeztek később a barlanglakások. A lakások első lakói minden bizonnyal maguk a kőbányászok voltak, ami érthető – a föld alatti likakban eleinte csak a munka szünetének idejére húzták meg magukat, később azon-

ban állandó lakásokká váltak az üregek. Számosan akik családotól költöztek be a föld alá, s ezzel kezdetét vette egy különleges „lakótelep” és életforma kialakulása.⁹

Budafoki mélyudvar barlanglakásokkal az 1910-es években¹⁰

A 19. század végén az olcsó munkaerőt adó kétkezi munkások hatalmas tömege jelenik meg a fővárosban és környékén – olyan nincstelenek ők, akik a közeli fővárosban, a frissen életre kelő iparban kerestek megélhetést. Ez alól a dél-budai városrész sem kivétel. 1880-ra a Budafok-Tétény városrész lakossága megtízszereződött az egy évszázaddal korábbihoz képest. A budafoki barlanglakások száma 1790-ben nagyjából 40 darab, 1830-ban 120, 1870-ben 260 darab. Ugyanekkor a szomszédos Nagytétényben, Budatétényben 112 darab barlanglakást mértek fel.¹¹

9 HÁLA József – MÉSZÁROS Borbála: A budafoki barlanglakások. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 12. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 1998. 131-158., MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.,

10 Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Adattár.

11 Magyar statisztikai évkönyv 1. évfolyam. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1872.

Budafoki barlanglakás a 2000-es években¹²

De nem csak a főváros dél-budai területein költöznek a föld alá az emberek. A környező kisebb településeken is megjelennek a barlang- és pincelakók. Szinte minden Buda környéki településnek megvolt a maga kőbányája: Diósdon, Érden, Bián, Sósúton ugyanolyan nagy intenzitással bányászták az építkezésre alkalmas követ, mint Budafokon. Érden a ma már természeti védelem alatt álló Fundoklia-völgyben fényképfelvételek tanúsítják, hogy a kőbányászok ott a kőfejtő mellett alakították ki lakhelyüket. Diósdon a mára már helyreállított kőfejtő területén is léteztek egykor kőbe vájt barlanglakások. Törökbálinton, a Diósdra vezető út melletti egykori lovarda környezetében fekvő egykori kőfejtő függőleges falában találkozhatunk olyan helyiségekkel, melyek valamikor minden bizonnyal lakásként is szolgáltak. Sajnos ezeken a településeken ezekről az időkről és objektumokról a helybeliek ma már nem tudnak beszámolni.¹³

12 Szerző felvétele.

13 MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.,

Érd, Fundoklia-völgy kőbányász-hajlék¹⁴

LÖSZPARTOK ÉS AGYAGBA VÁJT PINCELAKÁSOK

A főváros környéki barlang- és pincelakások másik típusa a puha anyagba (homokba, löszbe és agyagba) vágott lakásoké. A ilyen talajba lényegesen könnyebb likat vágni, mint a kemény mészkőbe. Ezt szerte az országban kihasználták az emberek, és szinte minden olyan tájunkon, ahol ezen a módon készültek pincék, találkozhatunk közöttük olyanokkal, amelyek lakásként szolgáltak. Legismertebbek a Tolnai-dombság löszdombjai között meghúzódó falvakban kialakított pincelakások, amelyekben még a II. világháborúban és után is számos család húzta meg magát. Feljegyzések tanúskodnak róla, hogy a főváros közelében még a nyolcvanas években is laktak a kosdi pincesoron ilyen hajlékokban emberek¹⁵ – a szerző pedig még a 2000-es évek közepén találkozott föld alatt élő emberekkel – nem máshol, mint az ország leggazdagabbnak vélt főváros körüli településein, Százhalombattán, Érden...

A főváros közelében épült ilyen pincelakásokról részletes és pontos leírás áll rendelkezésünkre az 1950-es évekből. Andrásfalvy Bertalan 1954-ben teszi közzé tanulmányát a pátyi pincehegyről a Néprajzi Értesítőben. Andrásfalvy azon kevés kutató közé tartozik, aki arra is igyekszik választ találni, miért, hogyan kerültek a Burgundiának, Mélyároknak nevezett telepekre a lakók. Leírja, hogy közöttük sok a kisemmizett kisbirtokos, a cseléd, akik mindenüket elveszítve kerültek ide. Legtöbbjét a budapesti munkalehetőség közelsége vonzotta, ám egy fennálló ház megszerzésére már nem futotta erejükből. Voltak, akik rokonság kapcsolataik révén telepedtek itt meg, míg mások, elsősorban a fiatalok a jobb házra való összekaparásáig találják megfelelőnek e lakásmódot.¹⁶

14 Szerző felvétele.

15 BODONYI József: A kosdi barlanglakások. ELTE Néprajzi Tanszék. *(kézirat)*

16 ANDRÁSFALVY Bertalan: A pátyi pincehegy. *Néprajzi Értesítő*. 1954. 113-126.

Az ország mára egyik leggazdagabb településén, Budaörsön sem voltak ismeretlenek az agyagba vájt pincelakások, melyek egykor a város északi felén húzódó hegyek (Kőhegy, Törökugrató, Odvas-hegy) oldalában, a lejtőre telepedett márgában bújtak meg. Eredetileg borospinceként szolgálták – főleg sváb nemzetiségű – tulajdonosaikat, sok előtt még takaros prэшház is állott. A pincék jelentős része a II. világháború után is megmaradt. A háború utáni lakosságcsere révén Magyarországra került felvidékieknek, az ország más vidékeiről ide özönlő embereknek nem jutott fedél a fejük fölé annak ellenére, hogy még a kitelepített svábok házainak nyári konyháit, istállóit is lakóhelyiségekké alakították. Közülük ezért több család is beköltözött a Kőhegyen üresen álló pincékbe, a pincék előtt álló pinceházakba, prэшházakba. Az önkényes beköltözők nem jó szívvvel vették birtokba a pincéket, amelyek egyébiránt nem is voltak olyan jó állapotban, hogy hosszú ideig alkalmasak lettek volna lakás céljára, ezért rövid idő múlva az előljáráshoz fordultak, hogy segítséget kérjenek. Ám erre válaszul az előljáráshoz a pincefogalókat visszaküldte arra a vidékre, ahonnan érkeztek. Később a kormány segítségével úgynevezett „CS”¹⁷ lakásokat épített a tanács, amihez ingyen telket és kedvezményes építési kölcsönt kaptak a pincelakók. Ebből egy kis fennálló házat már fel lehetett építeni.¹⁸

A közeli Érden még a 2000-es évek közepén is éltek emberek földbe vájt pincelakásban. Az Ófalu részét képező Magaspart és környéke – melyet botanikai és geológiai értékei miatt 1985-ben védetté nyilvánítottak – évezredek óta lakott volt. A hegy tetején vaskori leletek kerültek elő, s itt haladt át az egykor oly fontos római limes-út is. A török korban a településnek akkor nevet adó Hamza (Hamzsa) bég palánkvárat épített itt, és dzsámít emelt – amelynek minaretje a mai napig áll. Kevéssé ismert emléke ez Érdennek, pedig itt található Pécs és Eger mellett hazánk harmadik, ma is látogatható minaretje. Érd, akárcsak a többi Buda környéki település gazdag szőlőkultúrával rendelkezett, s ennek következtében számos borospince húzódott és húzódik meg az Ófalu fölötti Magaspart oldalában. Minden valószínűség szerint már évszázadokkal ezelőtt is laktak a föld alatt itt családok, ám még a ma itt élő idősebbek is emlékeznek a világháborút követő évek pincelakóiról: „*A hatvanas-hetvenes években több család is lakott a mélyúti pincelakásokban. Az akkori tanács igyekezett kiköltöztetni őket, ami meg is történt, de másnap újak és újak költöztek be. Éjszaka érkeztek, a szekerek kerekei a római út fehér éles kövein hangosan kopogtak*”¹⁹

A Fővárost keletről határoló Gödöllői-dombság jónéhány falujában él a hagyomány az egykor a föld alatt lakó családokról. Ám ezen települések története ebből a szempon-

17 A barlanglakásokat a CS-lakás program keretei között 1965-től kezdték felszámolni Lásd HAJNÁCZKY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013/10. 80-98., Az említett CS-lakások nem azonosak az 1953-ban lefektetett minisztériumi határozat eredőjeként épített CS-lakásokkal. Az utóbbi esetben a nagymérvű lakáshányra tekintettel a lakótelepek építése során megemelték az egyszobás csökkentett komfortfokozatú lakások számát. Lásd: Kocsis János Balázs: *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között. A döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 52-54.

KÖRNER Zsuzsanna – NAGY Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc, Budapest, 2006. 223-224.

18 Nemzeti segély a barlanglakókért. *Budafok Népe*, 1947. május 17. 3.

19 B. I.-né helyi lakos közlése, 2008.

tból még nem került feldolgozásra, a munka a következő időkre marad. A fővárostól északra fekvő Kosd község lakói közül ma már csak az idősek emlékeznek az egykori barlanglakásokra. A falu a 19-20. század fordulóján a Váci Püspökséghez tartozott. A 19. század végi gazdasági fellendülés, majd a filoxérajárvány és az I. világháborút követő visszaesés számos családot kényszerített itt is a föld alá. Ekkorra a faluban és környékén már sok pince épült, mert ez a vidék néhány évtizeddel előbb jelentős szőlőtermő területnek számított. A pincék előtt rendszerint borház, présház is állt. A filoxéra után feleslegessé vált pincékbe elszegényedett családok költöztek. A helyiek visszaemlékezései szerint a 19-20. század fordulóján jól félszáz család lakott a pincelakásokban, igen rossz körülmények között. Sok helyen az alig 8-10 méter hosszú pincében 10-12 ember is meghúzta magát. Akinek hajléka előtt régi pinceház, présház állott, szerencsésnek mondhatta magát, mert ezek „tisztaszobaként” szolgálták gazdáikat. Az ELTE néprajzszakos hallgatója, Bodonyi József az 1990-es évek közepén még beszélt olyan házaspárral, akik ilyen földalatti hajlékban laktak. Ők 1985-ben, egy omlás után költöztek ki a majd másfél évtizeden át lakott barlanglakásukból. Visszaemlékezéseik szerint a negyvenes évek végén is még 15-20 ember lakott a pincékben. A kosdi barlanglakások napjainkra eltűntek és olyannyira feledésbe kerültek, hogy a kilencvenes évek elején a községről írott kitűnő monográfia sem említi már őket.²⁰

A barlanglakások lakói

A barlanglakások az ország legtöbb területén a szegény lakosság, azok közül is a legszegényebb rétegek hajlékai voltak évszázadokon át. Ám létezett két táj, ahol nem csak a nincstelenek, de a félig-meddig polgárság számba menő emberek, a valamivel tehetősebbek – vagy inkább helyesebben szólva: a szakmával, állandó keresettel rendelkezők is ezekben lették meg lakhelyüket. Az egyik ilyen a Bükkalján a vulkáni tufákban vágott barlanglakások egy szűkebb körzete, ahol néhány településen az egyébként iparos mesterségből élők (kovácsok, kőfaragók) is a föld alatt alakítottak ki maguknak lakásokat.²¹

A másik a főváros közelében a már említett Budafok-Tétény térsége.²² A török dúlás után betelepített német és rác családok között számos iparos, közöttük kőfejtő, kőfaragó volt, és a már meglévő kőbányákat ők művelték tovább. Tulajdonképpen őket nevezhetjük Promontor első lakóinak is. Az évtizedek múlásával további, nem kitűnően, de elfogadható módon élők szereztek itt föld alatti lakásokat. Ők voltak azok, akik kisi-parból, esetleg saját szőlőjükből, állataikból éltek meg, és akik már megszokták a barlanglakásokat, s akik magukkal hozott életmódjukkal szolid, de élhető életet biztosítanak maguknak. Ebben segítségükre volt az is, hogy ezek a korábban keletkezett barlanglakások lényegesen jobb közetkörnyezetben létesültek, mint a később, szükségként kialakított likak. A budafoki barlanglakások között még szatócsboltot is talált az arra járó. Nem volt ritka, hogy a mélyudvarok tulajdonosai a barlanglakásokat

20 BODONYI József: *A kosdi barlanglakások... I. m.*

21 BAKÓ Ferenc: *Bükki barlanglakások*. Borsodi kismonográfiák 3. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977.

MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások... I. m.*,

22 A promontori kőbánya és az ottani barlanglakók. *Vasárnapi Újság*, 1867. május 12. 229-230.

bérlőknek, albérlőknek adták ki. Az udvarok falából nyíló üregek közül nem mindegyiket használták a tulajdonosok, ezért számos esetben más lakókat is befogadtak. Ilyenkor találkozhat a ma múzeumként üzemelő Veréb utcai barlanglakás együttesben is a látogató.²³ Természetesen a barlanglakók többsége a fővárosban is, ahogyan az ország más részein is, a szegény rétegek közül került ki. A sok munkalehetőség számos nincstelen vonzott a főváros környékére, közülük sokan a kőbányászatban és a szőlőművelésben, a hozzá kapcsolódó bortermelésben találtak kereseti lehetőséget.²⁴ 1864-ben a Vasárnapi Újság terjedelmes tudósítást közöl a budafoki barlanglakásokról: „Hogy az ember nevezetes és csodálatos dolgokat lásson, nem mindig szükséges, távol vidékeket fölkeresni. E szavak igazságát semmi sem tanúsítja kézzelfoghatóbban, mint a Budaváros tőzsomszédságában, a Dunamentében fekvő Budafok, közönségesen használt nevén Promontor. Valóban meglepő tény! Itt a főváros közelében az élők zajgó sokasága! A földalatti lakások kinyúló kéményeit első pillanatra mindenki temetői síremlékeknek nézi, s csak a tolongó füst hoz azon gondolatra, hogy élőlények lakhelyei felett járunk. Csodaszzerű világ ez! A szegény szőlőkapás, ki itt a legfinomabb bort termeszt, mely a bel és külföld fényűző asztalainak kiváló díszé, itt oly szegényes, olcsó barlangokban lakik, melyek az emberiség legrosszabb állapotára emlékeztetnek. Az élet legszükségesebb elemei, a levegő és világosság, a jó promontoriak nézete szerint egészen mellékes dolgok, mert a kőlakásokhoz vezető bemenetek gyakran annyira el vannak rejtve, hogy csak az itteni járással ismeretes emberek akadhatnak rájuk. Azonban az ily sziklalakások belseje rendszeren nem oly szegényes, mint a külsőről ítélve, várná az ember; különösen jó benyomást tesz a mindenütt mutatkozó tisztaság. A bútorok, ágyak stb. a legtöbb kőkunyhóban a szükségnek eléggé megfelelők s a helyi viszonyokhoz vannak alkalmazva. Általában úgy látszik, hogy e sziklaházak lakói, kik részint kőfejtők, de leginkább szőlőmunkások, némi jólétnek örvendnek s jól érzik magukat; mit az is tanúsít, hogy évről évre új házak, új utcák alakulnak. Építészetre s más efféle építőmesterekre ugyan nemigen szorulnak, de azért némely lakás igen ügyesen van berendezve. Azonkívül az építés által (ha így lehet a sziklák kivájását nevezni) kétféle haszon háramlik rájuk; először lakást nyernek, másodsor pedig a legtömörebb homokkőre tesznek szert, melyet a pesti paloták építőinek jó pénzen eladnak.”²⁵

A századfordulóra elfogynak a jó, viszonylag száraz lakást adó kőzetet magukba foglaló területek. Egyre rosszabb anyagban kell lakást vájniuk maguknak az arra rászorulóknak, gyakran pedig olyan üregekbe költöznek, melyeket korábban nem vettek volna e célra igénybe. A barlanglakások egyre zsúfoltabbakká válnak, nem ritka, hogy 2-3 család is meghúzódik egy-egy kéthelyiséges lakásban. A föld alatt lakók mindennapjaikban kénytelenek voltak elvegyülni a föld felett lakókkal bár ez utóbbiak mindenhol lenézték, megvetették őket. Sokkal nehezebben kaptak munkát, a mindennapi élethez szükséges dolgokhoz is nehezebben jutottak hozzá azok, akikről kiderült, hogy csak „pincelakók” A két világháború közötti években sokszorosára nő a barlanglakásokban élők száma az egész országban, és Budapest környékén is. Ennek oka, hogy egész

23 GERELYES Ede: *Budafoki barlanglakások*. Kiállításvezető a Budapest XXII., Veréb utca 4. sz. alatti barlanglakásokhoz. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1987.

24 UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870-1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

25 Promontor vagy Budafok. (Földalatti falu Buda közelében.) *Vasárnapi Újság*, 1864. október 9. 429.

iparágak válnak a trianoni békeszerződés áldozatává, s az újabb és újabb gazdasági válságok közepette újjáépítésük szinte megoldhatatlan feladat. A helyzetet nehezíti a határon túlról betelepített legszegényebb rétegek megjelenése is.

Pontos adataink vannak csak Budafok-Tétény térségéből erről az időszakról. A hivatalos statisztikai felmérések csak az 1930-as népszámláláskor foglalkoznak külön a barlanglakókkal, ezek szerint az egész országában összesen 2117 fő lakott barlangokban.²⁶ Ezzel szemben az e korból származó szociológiai, földrajzi dolgozatok ennél jóval nagyobb számot, a föld alatt élők lényegesen nagyobb tömegét mutatják nekünk. Egy 1926-ban keltezett újságcikk²⁷ szerint csak Budafokon 400 lakásban 2000 fő körüli lélek lakott, a településről készült monográfia²⁸ a 30-as években 500 lakást és 3000 főt jelöl meg.

A barlanglakók élete ezekben az évtizedekben még a falvak nincstelenjeinél, a napszámot vállalni kénytelen zsellérekénél is rosszabb. A főváros környékén, Budafok-Tétény egyes részein még csak-csak lehetővé válik számukra az iparban keresethez jutni, de a nagy többség itt is alkalmi munkából, a bizonytalan megélhetést jelentő alkalmi munkákból él. A rossz lakáskörülmények miatt megjelenő nagy mértékű egészségkárosodás a szegénysorsúak között is a legrosszabbak közé helyezi őket. A nagymérvű csecsemőhalandóság (csak minden harmadik-negyedik újszülött éri meg az iskoláskort), a nyirkos, szellőzetlen, ablak nélküli lakásokban a fejt felütő járványok megtizedelik a föld alatt lakókat. A statisztikák szerint amíg a Fővárosban minden századik ember közül egy lesz a TBC áldozata, a dél-budai barlanglakásokban lakók közül négy fő. A második világháború után sem sokat változik, a barlanglakók sorsa, sőt – amint arról Budaörs példáján már beszéltünk – újabb és újabb problémák keletkeznek. A pátyi pincehegy lakóiról így ír Andrásfalvy Bertalan: *„Honnan, hogy kerültek ide? A faluból is sokan. A pereskedéseknél kismizett kisbirtokos, aki napszámos lett. Vagy volt cseléd, aki még annak idején, hogy csekély jövedelmét növelje, lemondott a cselédlakásról, és így az uraság pénzben fizette meg neki járandóságát [...] Ismét mások Pestről jöttek ki, állandóan visszakészülődnek, közben évek is eltelnek, Megint mások mint kézművesek, vándoriparosok kerültek a faluba, ide házasodtak és itt ragadtak. [...] A férfiak együtt járnak vágni az erdőn, az asszonyok együtt csemetéznek a faiskolában az erdészetenek. A Pestre járókat a közös munkahely, a hosszú közös utazás hozza egymáshoz közelebb”²⁹* Részletesen szól a barlanglakásokban lakók mindennapjairól is: *„... Akik kikerültek a Pincehegyre, többé-kevésbé tudják, hogy ez a lakóhely társadalmilag is elkülöníti őket a falutól. Vannak előnyei a kintlakásnak – mondják. Jobb a levegő, nincs por, baromfivész később jut ki, kecske és csirke a pince tetején legelhet. Vannak, akik egészen szép családi házzá csinostítják kis hajlékukat. De mikor átveszi a postástól levelét és rajt a címzés: Pincehegy, mégis úgy érzi, hogy kicsúfolják”³⁰*

26 Magyar statisztikai évkönyv 1930. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932.

27 Tragédiák a budafoki sziklaüregekben. *Friss Újság*, 1926. augusztus 25. 3.

28 Joó Ernő – Tóth Gábor (szerk.): *Tétény – Promontor. Budapest XXII. kerületének története.* Budapest Főváros XXII. Kerületi Tanács VB, Budapest, 1988.

29 ANDRÁSFALVY Bertalan: A pátyi pincehegy. *Néprajzi Értesítő.* 1954. 113-126.

30 Uo.

Egykori pincelakás maradványai a pátyi pincehegyen³¹

A barlanglakások felszámolása

A 19-20. század fordulóján az illetékes hatóságok, illetve a szociális problémákkal foglalkozók körében egyre erőteljesebben felmerül a barlanglakások felszámolásának igénye az egész országban s természetesen a főváros környékén is, mert kezd a földalatti hajlékok száma ijesztő méreteket ölteni, egyre többen költöznek be a föld alá, s a nyomor egyre nagyobb lesz. Ekkorra már külön tudománnyá válik az egészségtudomány, a két háború között a közegészségügy érdekében állami intézetek alakulnak, s a szegénysorsúakért tenni akaró mozgalmak jönnek létre. Nem lehet tovább takargatni, hogy a járványok egy jelentős része a föld alatti lakótelepekről indul ki, az ottani lakás- és életkörülmények sok esetben nem embernek valók. Hozzájárul ehhez a sajtó is, mely néha csak a szenzáció kedvéért, de többször inkább a rossz körülmények bemutatása és napvilágra hozatala érdekében foglalkozik a föld alatt élőkkel. A települések vezetői sem dughatják fejüket a homokba. A városszéli nyomornegyedek, az újságcikkekben leírt pincelakások a járványok, betegségek terjesztése mellett a települések rossz hírét is keltik.³²

Bár Budafokon 1897-ben megjelenik az első rendelet a barlanglakások kiürítéséről, az utolsó ilyen csak jó 80 év múlva számolják fel (az 1970-es évek közepén). Eközben egy jelentős ideig nem hogy csökkenne a barlanglakások száma, de még jelentősen nő is. Pedig Budafok-Promontor az a település, amelynek barlanglakóiról folyamatosan jelennek meg ezekben az évtizedekben a tudósítások, riportok az újságokban, tanulmányok-

31 Szerző felvétele.

32 HÁMORI Péter (szerk.): „*Szegények mindig lesznek veletek...*” Tanulmányok a szociálpolitika történetéből. Pázmány Társadalomtudomány 2. LOISIR, Budapest – Piliscsaba, 2006., MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.

ban.³³ 1926-ban a budafoki előljáróság egy 150 kislakásból álló lakótelep építését kezdi meg, de az hiába készül el a következő év novemberére, a magas árakat a barlangokban lakó nincstelenek nem képesek megfizetni. De még a havibéres lakás sem megoldás, a 30-40 pengős bérleti díj a fillérekkért dolgozó napszámosnak megfizethetetlen. Végül a II. világháborút követő ideológia a munkásosztály felemelkedését célozza – s ez a városi népesség további növekedését hozza magával. A háború idején kiürült lakások csendben, észrevétlenül ismét lakottá válnak.³⁴ Egy 1951-es tanácsi jelentésben ezt olvashatjuk: „[...] kerületünkben 374 a barlanglakások száma. A Lakásgazdálkodási Osztály célul tűzte ki, elsőrendű feladatának tartja ezen odúknak megszüntetését. A nyilvántartás szerint jelenleg 119 barlang üresen áll. Megállapítottuk, hogy a 274 barlanglakásból 255-ben laknak, illetve 255 van használatban – és bennük 390 dolgozó család, összesen 1182 személy lakik s ezek legnagyobb része kis fizetésű dolgozó – túlnyomó részben nagycsaláddal bírók, akik 1-2 helyiségben gyakran 10-12 személlyel zsúfoltan laknak [...] A Lakásgazdálkodási Osztály meglevő munkatervében 10 db barlanglakás megszüntetését vállalta negyedévenként és ezen vállalását végre is hajtotta, de a helyiségek lakhatatlanná tételét a Műszaki Osztály teljes mértékben ez idáig sem végezte el, így fennáll annak a veszélye, hogy a helyiségekbe önkényesen visszaköltöznek.”³⁵

Hogy ne költözhessenek vissza a föld alá az emberek, a kilakoltatások után a barlanglakások nyilászáróit kiszedték helyükről, a bejárásokat elfalazták. Sok egykori barlanglakást törmelékkel, szeméttel, különféle ipari hulladékokkal töltöttek fel – amely eljárás káros voltára csak évtizedek múltán, a mérgező anyagok megjelenésével derült fény. 1956 februárjában a XXII. kerületi tanácselnök így számol be a kerület lakáshelyzetéről: „Mint tudjuk, a barlanglakások felszámolását tulajdonképpen csak a felszabadulás után lehetett megkezdeni. [...] Az 1950-ben még meglévő 394 barlanglakásból az 1955. év végéig 165 lakást sikerült megszüntetni. De még ma is 231 barlanglakás van a XXII. kerületben, nevezetesen a budafoki és a budatétényi városrészekben...”³⁶ És itt újra találkozunk a korábban már tapasztalt problémával. Mert nem csak az a baj, hogy léteznek a barlanglakások, hogy laknak bennük emberek, családok, hanem... hogy az idegenek még láthatják is őket: „Nem szabad előfordulnia annak, hogy pártunknak és államunknak a békeharc terén, valamint a béke erősítése érdekében tett intézkedései következtében az idegenforgalom növelésénél az egyes Budapesten járt külföldiek lefényképezhessék ezeket a barlanglakásokat. Így történt a legutóbbi osztrák-magyar futballmérkőzésen résztvevő osztrák turistáknál is”³⁷

Láthatjuk, hogy az eltelt fél évszázad alatt nem sok változott – csak a retorika, az ideológiai alap lett más... A jelentésre adott válaszban a kerület vezetése ígéretet ka-

33 Barlanglakások helyett családi házakat! *Budafok Népe*, 1947. március 22. 2., Üregek Budafokon. Feltárják, betemetik. Sok millió forintos munkálatok. *Esti Hírlap*, 1977. november 12. 4.

34 Megindult a barlanglakások felszámolása. *Budafok Népe*, 1947. március 29. 2.

35 GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/A Források Budapest történetéhez 1950-1954.* Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1985. 157-162.

36 GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/B Források Budapest történetéhez 1954-1958.* Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1988. 138-145.

37 Uo.

pott, hogy a fővárosban épülő kislakásos lakótelepek egyikét Budafokon fogják felépíteni. Az utolsó budafoki barlanglakásokat a hetvenes évek közepén számolták fel. A főváros környéki többi településen szépen csendben megszűntek az ilyen hajlékok, lakóik kiköltöztek, elvándoroltak. De amint már többször említettem, még a 2000-es évek közepén is léteztek Érden és Százhalombattán olyan barlanglakások, melyekben laktak. Ez utóbbi városban a temető alatti domboldalon egy idős néni lakott fiával... Sok helyen manapság már nem is tudnak az adott településen lakók arról, hogy falujukban egykor barlangokban laktak emberek.

Felhasznált szakirodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan: A pátyi pincehegy. *Néprajzi Értesítő*. 1954. 113-126.
- BAKÓ Ferenc: *Bükki barlanglakások*. Borsodi kismonográfiák 3. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977.
- BODONYI József: A kosdi barlanglakások. ELTE Néprajzi Tanszék. (kézirat)
- GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/A Források Budapest történetéhez 1950-1954*. Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1985.
- GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/B Források Budapest történetéhez 1954-1958*. Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1988.
- GERELYES Ede: *Budafoki barlanglakások*. Kiállításvezető a Budapest XXII., Veréb utca 4 sz. alatti barlanglakásokhoz. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1987.
- HAJNÁCZKY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013/10. 80-98.
- HÁLA József – MÉSZÁROS Borbála: A budafoki barlanglakások. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 12. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 1998. 131-158.
- HÁMORI Péter: Barlanglakók és a vármegye. Fejezet a magyar szociális lakáspolitikai történetéből. *Valóság*, 2017/1. 12-40.
- HÁMORI Péter (szerk.): *„Szegények mindig lesznek veletek...”* Tanulmányok a szociálpolitika történetéből. Pázmány Társadalomtudomány 2. LOISIR, Budapest – Piliscsaba, 2006.
- KOCSIS János Balázs: *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között. A döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- JENNE, Franz : *Herrn Jenne's reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer*. k. n., Pest, 1788.
- JOÓ Ernő – TÓTH Gábor (szerk.): *Tétény – Promontor. Budapest XXII. kerületének története*. Budapest Főváros XXII. Kerületi Tanács VB, Budapest, 1988.
- KÖRNER Zsuzsanna: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850-1945*. Terc, Budapest, 2004.
- KÖRNER Zsuzsanna – NAGY Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc, Budapest, 2006.

- Magyar statisztikai évkönyv 1. évfolyam. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1872.
- Magyar statisztikai évkönyv 1930. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1932.
- MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások*. TERC, Budapest, 2009.
- RÓMER Flóris: A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Archeológiai Közlemények*, 1868/2. 112-147.
- SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Akadémiai Kiadó 1986.
- UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870-1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

Felhasznált újságcikkek

- A promontori kőbánya és az ottani barlanglakók. *Vasárnapi Újság*, 1867. május 12. 229-230.
- Barlanglakások helyett családi házakat! *Budafok Népe*, 1947. március 22. 2.
- Megindult a barlanglakások felszámolása. *Budafok Népe*, 1947. március 29. 2.
- Nemzeti segély a barlanglakókért. *Budafok Népe*, 1947. május 17. 3.
- Promontor vagy Budafok. (Földalatti falu Buda közelében.) *Vasárnapi Újság*, 1864. október 9. 429.
- Tragédiák a budafoki sziklaüregekben. *Friss Újság*, 1926. augusztus 25. 3.
- Üregek Budafokon. Feltárják, betemetik. Sok millió forintos munkálatok. *Esti Hírlap*, 1977. november 12. 4.

1. sz. melléklet: Statisztika a főváros környéki barlanglakásokról³⁸

Település neve	Év	Barlanglakások száma	Barlanglakók száma
Budapest Gellérthegy	1866	1	1család
Promontor (Budafok)	1859	9	n. a.
Török pince lakásai	1864	11	n. a.
Budafok és Tétény barlanglakásai	1726	n. a.	200
	1790	40	n.a.
	1830	120	n.a.
	1832	n. a.	700-800
	1859	200	n.a.
	1865	250	n.a.
	1870	260	n.a.
	1910	636	2698
	1926	400	2000
	1930-as évek	több mint 500	3000
	1947	412	1381 fő
	1950	396	n. a.
	1951	374	390 család
	1952	260	520 család (1182 fő)
	1955	231	462 család
	1958	230	n. a.
Budaörs	1900	1	n. a.
Budaörs Kőhegyi pincék	1945-1947	kb. 20	n. a.
Diósd Rókalyuk barlang	n. a.	1	n. a.
Érd	1964	2	n. a.
Fundoklia-völgy	2006	1	n. a.
Érd	1970-es évek	5-6	n. a.
Ófalu	2006	3	n. a.
Páty	1954	8-9	n. a.
Sóskút	1800	1	n. a.
Babólyuk			
Százhalombatta	2006	1	2
Kosd	19-20. sz. fordulóján	n. a.	40-45 család
	1940-es évek	n. a.	15-20 család
	1971-1985	1	2

38 Mednyánszky Miklós: *Magyarországi barlanglakások... I. m.*

Miklós Tamás

Elképzelések és tervek az esztergomi cigányság letelepítésére a Horthy-korszakban, valamint annak megvalósulása

Bevezetés

A Horthy-korszakban a magyarországi cigánykérdést főként rendészeti és közegészségügyi problémaként kezelték.¹ A XX. század elején a magyarországi cigányokat három kategóriába sorolták, így különbséget tettek letelepedett, félkóbor és kóbor cigányok között. Helyzetükből kifolyólag a közigazgatás is elsősorban a kóbor cigányokat igyekezett letelepíteni, illetve a társadalomba integrálni. Jól mutatja ezt, hogy a cigányokra vonatkozó XIX. századi rendeletek és törvények is kizárólag csak a kóbor cigányokkal foglalkoztak. Ugyanez mondható el a XX. század első feléről, így a Horthy-korszakról is, csupán a módszerek változtak.² Az általunk vizsgált időszakra jellemző, hogy a cigánykérdést elsősorban csak alsóbb szintű intézkedésekkel, döntően minisztériális rendeletekkel próbálták rendezni.³

A Horthy-korszak cigánykérdésével kapcsolatban Hajnáczy Tamás megállapította, hogy a kóbor cigányokra koncentrálnó belügyminisztériumi rendeletek tulajdonképpen a magyarországi cigányságnak csak egy töredékét érintették.⁴ A kényszerű letelepítést szolgáló intézkedések – így az útiokmányok elvétele, vonóállatok elkobzása, vagy például az iparűzés korlátozása – sokszor a beilleszkedés ellen hatottak, és veszélyeztették a cigányok létalapjait is. Ezzel párhuzamosan nem fektettek megfelelő hangsúlyt olyan fontos területekre, mint például a foglalkoztatás, a szegényügy vagy az oktatás, ami szintén ráerősített ezekre a folyamatokra.⁵ Karsai László hiánypótló kötetében ugyanakkor rámutat, ezeket a rendeleteket sem hajtották mindig következetesen végre, amiből azt a következtetést vonja le, hogy a korszakban „nem tekintették fontos, lényeges problémának a hatóságok a cigánykérdést.”⁶ Hasonló folyamatokat figyelhetünk meg Esztergom esetében is. A Horthy-korszak idején az esztergomi képviselőtestületet is elsősorban a cigá-

Történeész

- 1 HAJNÁCZY Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának mérlegéhez. *Kritika*, 2016/3-4. 24.
- 2 PURCSI Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”*. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 15., illetve 23.
- 3 KARSAI László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945*. Út a cigány Holocausthoz. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992. 54.
- 4 HAJNÁCZY Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának... I. m. 24.
- 5 PURCSI Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges”*. I. m. 22.
- 6 KARSAI László: *A cigánykérdés Magyarországon*... I. m. 54.

GALÉRIA

nyok telepítése foglalkoztatta, amelyet főként közbiztonsági és közegészségügyi okokkal indokoltak. Amint ahogyan azt az elkövetkezendőkben látni fogjuk, a problémát közel húsz év alatt sem sikerült minden érdekelt fél számára megnyugtatóan rendezni.

Az 1930-as évek végén a telepítés kérdésével párhuzamosan, illetve azzal összefüggésben jelent meg az igény egy helyi cigányszabályrendelet iránt, amelyet az országos szabályozás hiányával indokoltak. Ez a folyamat 1942-ben tetőzött, amikor a városi képviselőtestület 203/1942. kgy. szám alatt megalkotta saját cigányszabályrendeletét, amely igen szigorú előírásokat tartalmazott. A rendelet olyan zárt cigánytelep létesítését írta elő minden esztergomi illetőségű cigány számára, amelyet csak munkavégzés céljából lehetett elhagyni. Arra vonatkozóan, hogy ki tekintendő cigánynak, – országos rendelet vagy jogszabály hiányában – a rendelet az alábbiaképpen fogalmazott: „*cigánynak tekintendő minden cigányszármazású személy, továbbá származására való tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él.*” A szabályrendelet többek között előírta a rendszeres orvosi ellenőrzést, az idegen cigányok azonnali kitoloncolását és a cigánygyerekek kötelező iskoláztatását. Ezen felül olyan diszkriminatív jellegű rendelkezéseket is tartalmazott, amelyek például megtiltották, hogy a cigányok átvonuljanak a sétahelyeken, vagy leüljenek a városban felállított padokra. Fontos ugyanakkor megjegyeznünk azt is, hogy a belügyminiszter, akihez a szabályrendeletet jóváhagyás végett felterjesztették, még csak nem is válaszolt a felíratra.⁷

7 A rendelet főbb pontjait ismerteti: KARSAI László: *A cigánykérdés Magyarországon...* I. m. 61., illetve PURCSI Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges...* I. m. 75. A cigányszabályrendelet 1942 júliusi szövegváltozatát közli: FÁBIÁNNÉ ANDRÓNYI Katalin: *Az esztergomi cigányság élete a XX. század első felében. Elsődleges levéltári források elemzése.* Forrás: <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/288256/file/d2.doc> (Letöltve ideje: 2017. 08. 07.)

Ennek következtében a szabályrendelet ekkor még nem lépett hatályba, ez azonban nem a rendeletalkotók szándékán múlt. A városi képviselőtestület legközelebb 1944 nyarán foglalkozott a szabályrendelettel. Ekkor úgy határoztak, hogy a szabályrendelet azon szakaszait, amelyekhez büntetőjogi következmények nem fűződnek, 1944. augusztus 16-ával életbe léptetik, továbbá utasították dr. Sudár József polgármestert,⁸ hogy a teljes életbeléptetés iránt tegye meg a szükséges lépéseket a belügyminiszternél.⁹ Hogy végül a képviselőtestület határozata milyen konkrét intézkedéseket vont maga után, illetve hogy miként reagált a belügyminiszter, egyelőre nem ismerhető meg a fennmaradt iratokból, ezért az további kutatások tárgyát képezi.

Ugyanakkor helyi a cigányok elkülönítésének igényével párhuzamosan bizonyos szinten megjelenik az integráció fontossága is. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy már 1941-ben felmerült egy cigányiskola létrehozásának a terve, amelyhez minden bizonnyal a sikeresen működő tárkányi cigányiskola szolgálhatta a példát. Bár komoly előkészületek történtek az iskola létrehozására, a terv végül mégsem valósulhatott meg a vizsgált korszakban. Amint tehát azt az előbbiekben felvázoltuk, láthatjuk, hogy az esztergomi cigányság Horthy-korszakbeli helyzete több aspektusból is vizsgálható. Egy minden részletre kiterjedő feldolgozás ugyanakkor még várat magára. Ezt a hiányt igyekszik részben pótolni jelen tanulmányunk, amely az esztergomi cigányok letelepítésének és az akörül kialakult elképzelések és viták bemutatására vállalkozik.

Az esztergomi cigányság áttelepítése és életkörülményei az 1920-as években

A 1920-as években Esztergom északkeleti határában, az úgynevezett pilismaróti vámnál laktak a társadalom perifériájára szorult cigányok. Az első világháborút követő időszak képviselőtestületi jegyzőkönyveit átlapozva először dr. Wipplinger Ödön városi képviselő 1924. június 20-ai napirend előtti felszólalásában találkozhatunk a cigányok áttelepítésének gondolatával. Ebben Wipplinger kérte a képviselőtestületet, hogy állategészségügyi okokból, de főként *„az aratási idő alatt a tűzveszély elkerülése érdekében”* telepítsék el a cigányokat a pilismaróti vám mellől. Dr. Brenner Antal főjegyző válaszából megtudhatjuk, hogy korábban azért telepítették le a cigányokat a pilismaróti vám mellett, mert az előző helyükön az árvízvédelmi gát megrongálásával óriási anyagi károkat okoztak a városnak, és továbbá *„mert más alkalmas hely nem állott rendelkezésre.”* Az alkalmasság kritériumait pedig az alábbiképpen foglalta össze: *„[...] a cigányokat csakis oly helyen lehetett letelepíteni, ahol azok könnyen előállíthatók, mert fertőtlenítésük hetenként eszközözendő, de közbiztonsági és socialis szempontok is azt követelik, hogy a cigányok közel a városhoz és szemelött legyenek, mely szempontoknak jelenlegi elhelyezésük felel meg legjobban. Szentgyörgymezőn a vágóhid melletti terület, mint a temetőhöz közel eső e célból nem volt alkalmas, mert a cigányok az összes fakereszteket elégették volna s állataikat a temetőben legettették volna, ami kegyeletsértés.”¹⁰*

8 Dr. Sudár József 1944 júliusától volt Esztergom polgármestere.

9 MNL KEML XV-6-c Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879-1944. 180. tek. 324/1944. kgy. sz.

10 MNL KEML XV-6-c Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879-1944. 168. tek. 170/1924. kgy. sz.

A cigányok elhelyezésével legközelebb a képviselőtestület 1924. szeptember 20-ai rendes közgyűlésén foglalkoztak. A tanácsi javaslat ismertetését követően a hozzászóló képviselők nem tudtak megegyezni a letelepítés helyét illetően, mivel a felszólalók általában az általuk képviselt városrésztől legtávolabbra eső területeket javasolták. Így a szentgyörgymezői képviselők a belvárosi határt találták alkalmasabbnak, míg a belvárosi képviselők Szentgyörgymező mellett telepítették volna le a cigányokat. Dr. Berényi Zoltán képviselő indítványozta, hogy az ügy rendezésére kérjék fel dr. Jármly Istvánt, aki mint korábbi cigányügyi kormánybiztos,¹¹ a kérdést kellőképpen ismeri és így képes lenne sikerrel kezelni azt. Jármly felszólalásában elmondta, hogy „*mint kormánybiztos Szabolcs megyében sikeresen oldotta meg a cigány telepítés kérdését, amennyiben több telepet létesített, ahol a cigányok hasznos munkásokká váltak.*” Úgy vélte, hogy „*[e]rélyesen kell őket kezelni, de lakhelyhez kell juttatni, hogy ne érezzék magukat a társadalom kidobottjainak. Dologra kell őket szoktatni erélyes kézzel, s ő hajlandó a hatósággal karöltve a letelepítés kérdésében közreműködni, ha erre megbízást nyer.*” Az eredeti tanácsi javaslatot a képviselőtestület szótöbbséggel leszavazta, azonban elfogadták Berényi javaslatát, és felkérték dr. Jármly Istvánt, hogy a helybeli cigányok telepítése ügyében a város tanácsával karöltve tegye meg a szükséges intézkedéseket.¹²

1925. április 22-én ismételten napirendre került a közgyűlésen a cigányok telepítésének ügye. A tanácsi javaslatot követően Jakobek Jenő indítványozta, hogy a cigányokat inkább a szentgyörgymezői ún. dögtemető helyén a Duna mellett helyezték el. A felszólalók között volt Jármly is, aki bejelentette, hogy „*a cigánykérdést törekedett a képviselőtestület megbízásához képest rendezni, tárgyalt is velük, azonban eredményre nem jutott s így kénytelen volt munkájának meddségéről a város tanácsát értesíteni.*” A hozzászólásokat követően a közgyűlésen elnöklő polgármester-helyettes visszavonta az eredeti javaslatot, és Jakobek indítványát ajánlotta elfogadásra. A képviselőtestület végül Jakobek indítványa mellett döntött és a cigányok új helyeül a szentgyörgymezői Duna melletti dögtemető területét jelölte ki.¹³

A cigányok számára kijelölt új terület nem csak messze esett a várostól, hanem sokkal jobban ki volt téve az időjárás viszontagságainak is. Erről számolt be például az *Esztergom* c. helyi lap 1925. december 12-13-ai száma is.¹⁴ Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy két héttel később már arról írt a lap, hogy kiütéses tifuszeset fordult elő az ott élő cigányok között.¹⁵ Bár később kiderült, hogy szerencsére mégsem tifusz lépett fel, a körülmények valószínűleg elég okot adhattak hasonló feltételezésekre. Az erről beszámoló cikk azonban egy további fontos tényezőre is rávilágított: a tifuszveszély orvosi cáfolatára nem csak a közönség megnyugtatója szempontjából volt szükség, hanem azért is, „*mert a cigányok bárhol is jelentkeztek munkáért, hibájukon kívül nem kaptak.*”¹⁶

11 Dr. Jármly István ezirányú tevékenységéről kutatásaink során egyelőre nem sikerült további adatokat feltárni.

12 MNL KEML XV-6-c Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879-1944. 169. tek. 210/1924. kgy. sz.

13 MNL KEML XV-6-c Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879-1944. 169. tek. 109/1925. kgy. sz.

14 A sátoros cigányok inkább fáznak, de nem dolgoznak. *Esztergom*, XXX. évf. 94. sz. (1925. december 13.) 2.

15 Kiütéses tifuszeset. *Esztergom*, XXX. évf. 97. sz. (1925. december 25.) 5.

16 Nem volt kiütéses tifusz. *Esztergom*, XXXI. évf. 7. sz. (1926. január 24.) 3.

Néhány hónappal később a helyi sajtó közölte dr. Perger Kálmán rendőrfőtanácsos rendeletét, amelyet a városi tisztviselő orvos véleménye alapján a kiütéses tifusz terjesztésének megállítására adott ki. Eszerint a sátoros és kóborcigányok csak az Esztergom város tanácsa által kijelölt helyen lakhattak és tartózkodhattak, a városba pedig csak egyesével és bevásárlás végett térhettek be. Magánházakba nem léphettek be, továbbá megtiltották számukra a piacokon, köztereken és utcákon való kóborlást, ácsorgást és letelepedést.¹⁷

A cigányok lakókörülményei a későbbiekben sem javultak jelentős mértékben. 1929 februárjában arról számolt be az *Esztergom*című helyi lap, hogy két cigánygyermeket szállítottak Esztergomba a szentgyörgymezői határból, akik fagyási sérüléseket szenvedtek.¹⁸

Az esztergomi cigányok újabb áttelepítései az 1930-as évek végén

A cigányok előbb ismertetett áttelepítése azonban sem a cigányság, sem pedig a szentgyörgymezői gazdák vélt vagy valós problémáira nem jelentett megoldást. Bár a városi képviselőtestület 1928 és 1935 között nem foglalkozott külön a helyi „cigánykérdéssel”, a szentgyörgymezői gazdák folyamatosan panaszkodtak a közbiztonságra, illetve féltették állataikat egy esetleges fertőzéstől. Ennek megfelelően a helyi lapokban több cikk is foglalkozott a témával.

17 Sátoros és kóborcigányok megrendszabályozása. *Esztergom és Vidéke*, XLVIII. évf. 48. sz. (1926. június 17.) 2.

18 Megfagyott két cigánygyerek. *Esztergom*, XXXIV. évf. 14. sz. (1929. február 17.) 2.

1936. április 2-án *Sürgősen meg kell oldani az esztergomi cigánykérdést* címmel jelent meg egy cikk az *Esztergom és Vidéke* címlapján. A név nélkül közzétett szöveg részletesen felsorolta a szentgyörgyemezőiek panaszait. Ugyan már korábban is szóltak arról cikkek, hogy a cigányok kéregetése zavarja a turistákat, mégis ebben az írásban jelenik meg először érvként a cigánykérdés megoldásának, valamint a cigányok áttelepítésének szükségessége szempontjából az idegenforgalom. A cikkíró ezt így fogalmazta meg: „Még egy súlyos érv szól a cigánykérdés megoldásának szükségessége, illetőleg a cigányok máshová telepítése mellett. Ez a Duna, mint a nemzetközi idegenforgalom közvetlen közelsége. Ha a hajón utazó felülről jön, úgy az utolsó kép, amit emlékül magával visz Esztergomról: a fenséges bazilika és a kevésbé díszes cigánytelep. Ha alulról jön a hajóval, akkor ugyanennek a fordítottja áll. Az átutazó számára elég a cseh és a magyar partra rámutatni, ez a dísztelen kép a legrosszabb propaganda nemcsak városunk, hanem nemzetünk kultúrája érdekében.”¹⁹

1936 novemberében ismételtelen egy hosszabb cikk foglalkozott Szentgyörgyemezői panaszaival, amelyben szintén az egyik legfontosabb problémának a cigánykérdést tartották.²⁰ November 26-ai rendes közgyűlésén a város képviselőtestülete is tárgyalta a cigányok áttelepítését. Glatz Gyula polgármester²¹ javaslatával kapcsolatban vitéz Szívós-Waldvogel kért először szót. Mondandóját azzal kezdte, hogy a cigánykérdés addig nem oldható meg, amíg azzal nem „teljes komolysággal” foglalkoznak. Megemlítette, hogy mivel a szomszédos államok igyekeztek minél több cigányt „átolni” Magyarország területére,²² számuk annyira megnövekedett, hogy „az már országos csapást” jelent. Úgy vélte, hogy a „cigánykérdést Esztergom egymagában nem oldhatja meg véglegesen, mert országos rendezésre van szükség”, azonban addig is drákói rendszabályokat kellene alkalmazni helyben. Vitéz Szívós-Waldvogel elmondta, hogy ő volt az, aki beadványban sürgette a cigányoknak Szentgyörgyemezőről való kitelepítését, ugyanakkor a Zsidódi-patak melletti letelepítésüket nem fogadhatja el. Indokait érdemes szó szerint is idéznünk: „Elsősorban is nem tehetjük őket a mellé az országút mellé, amely a közel jövőben oly fontos idegenforgalmi útvonal, a Bécs-esztergomi autóút egyik főszakasza lesz. Másodsorban pedig a Zsidódi-patak a vízvezetékünk egyik fő táplálóforrása s a cigánytelep és környéke a maga tisztátalanságával és hulladékaival a talajon s a forráson keresztül az egész vízvezetékét megfertőzheti.” A felszólaló ezért indítványozta, hogy a cigányok áttelepítését vegyék le a napirendről, és egy „hozzáértő emberekből álló bizottságot” bízott meg a javaslatlással kidolgozásával a cigányok elhelyezését illetően. Ugyanezen bizottság dolgozhatná ki a cigányokra vonatkozó szabályrendeletet is. Kérte annak kimondását is, hogy Esztergom

19 Sürgősen meg kell oldani az esztergomi cigánykérdést. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 27. sz. (1936. április 2.) 1.

20 Hallgassuk meg jó szívvvel Szentgyörgyemezői panaszait is. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 89. sz. (1936. november 5.) 1.

21 Glatz Gyula 1931-től 1940 augusztusáig volt Esztergom polgármestere.

22 Csehszlovákiában 1927-ben olyan törvényt fogadtak el, amely lehetőséget biztosított a vándorcigányok tartózkodási engedélyeinek megvonására és az országból való kitiltásukra. A 102.875/1927. sz. népjóléti miniszteri körrendelet arról tudósított, hogy ezt követően tömegesen jelentek meg idegen cigánycsaládok a Csehszlovákiával határos községekben. Valószínűleg ez volt az oka a cigányrazziákat elrendelő 257.000/1928. B. M. sz. körrendelet kiadásának is. Lásd bővebben: PURCSI Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges...”* I. m. 22-27.

a vármegye útján kérelmet intéz a törvényhozáshoz a cigánykérdés országos rendezése érdekében. Javasolta továbbá, hogy abban az időszakban, amíg a cigányok Szentgyörgymezőn maradnak, helyezték őket a legszigorúbb rendőri felügyelet alá, a nem esztergomi illetőségűeket pedig távolítsák el a városból.

Gere János nem osztotta vitéz Szívós-Waldvogel indítványát, és a cigányok Szentgyörgymezőről való mielőbbi kitelepítése mellett foglalt állást. Úgy vélte, hogy a cigányság az elsődleges oka a helyi sertésállomány csökkenésének, ezért kilátásba helyezte, hogy ha a kérdés nem nyer megfelelő rendezést, a helyi közbirtokosság a földművelésügyi minisztériumhoz fog fordulni panaszával. Nádler István felszólalásában Miskolc példájára hivatkozott, ahol „*kíméletlen szigorral tényleg sikerült a cigánykérdést megoldani.*” Kijelentette, hogy „*a cigányok itt nem maradhatnak sem a temető közelsége, sem a mezőgazdaság, sem a dunai idegenforgalom, sem pedig erkölcsi szempontok miatt.*” Nádler elfogadta vitéz Szívós-Waldvogel indítványát, és szintén javasolta a cigányok szigorú rendőri felügyelet alá helyezését, amíg a kérdés megoldást nem nyer. A közgyűlés végül teljes egészében elfogadta vitéz Szívós-Waldvogel indítványát, dr. Zwillinger Ferenc kívánságára pedig kimondta, hogy a cigánytelep áttelepítésére feltétlenül megoldást kell találni. A képviselőtestületi határozat utasította a polgármestert, hogy alakítson egy szakemberekből és az érdekeltekből álló bizottságot, amelynek javaslatot kellett tennie a cigányok elhelyezését illetően, és ki kellett dolgoznia „*azon rendszabályok tervezetét, melyek a cigánykérdés megoldására kívánatosnak látszanak.*”²³

Néhány nappal később, 1936 decemberében *Miképp[ic!] oldjuk meg a cigánykérdést* címmel egy igen fontos véleménycikk jelent meg az *Esztergom és Vidéke* első oldalán. A cikket jegyző dr. Berényi Zsigmond írásában a helyi cigánykérdést egy olyan futball mérkőzéshez hasonlította, amelyben a résztvevők (Szentgyörgymező és a „nagyváros”) egymás térfelére rugdossák a labdát (t. i. a cigányokat), és amelyben jelenleg „*a nagyvárosiak vezetnek, mert berúgták a labdát [...] a Honvédtemető mögé és onnan ki nem engedik.*” A cigányok elhelyezésével kapcsolatos vitával kapcsolatban megemlíti, hogy egy szentgyörgymezői képviselő részéről olyan elképzelés is felmerült, amely a Táti szigetre telepítette volna át a helyi cigányokat. A cikk szerzője azonban úgy vélte, hogy „*[a] cigánykérdésnek egy megoldása van elméletileg, hogy belekényszeríttessenek a társadalmi életbe.*” A korábbi kísérletek kudarcával kapcsolatban egy nagyon fontos részletre mutat rá Berényi: „*Nem járt pedig eredménnyel azért, mert egybe telepítették őket a város, illetőleg község határán kívül. Itt pedig ők ismét elemükben voltak, ott volt a szabadság, ott élhették eddigi duhajkodó életüket, kezük ügyében volt a határ, összelophatták élelmi szereiket. Egyszóval a sok család egy bandát képezett és gyermekeik eltanulták szüleiktől ezen életet, amelyet természetesen ők csak így folytatnak, mert csak ezt látják. Nem tanulhattak a szomszédoktól, mert ezek is csak az ő fajtájukból kerültek ki. Magától értetődik, hogy miután egymás között nevelődnek, tudják, hogy a lopásból koldulásból meg tudnak élni, nem is törik magukat munka után. De hiába is törnék. Ismeri szokásaikat erkölcsüket mindenki és senki sem veszi szívesen alkalmazásba őket.*” Röviden megfogalmazva: a város periferiájára való telepítéssel nem lehet eredményes az integráció.

Berényi ugyanakkor felvázolta megoldási javaslatát is: „*Most képzeljük el, hogy az egyes cigánycsaládokat egymástól nagyobb távolságra – jellegzetes ruhájuk helyett a*

23 MNL KEML XV–6–c Esztergom város képviselőtestületének iratai 1879-1944. 175. tek. 214/1936. kgy. sz.

GALÉRIA

szokásos munkásruhába öltöztetve – valamely külváros munkásnegyedébe, külön-külön lakásba telepítenék le. Itt nem állana rendelkezésükre szabad lopásra a határ, itt hiába kopogtatnának asszonyaik a lakosoknál élelemért, itt az éhség vinné rá őket a munkára. Itt nem erkölcstelenkedhetnének, nem duhajkodhatnának, mert nincs meg állandó társaságuk, de meg a szomszédok sem engednék magukat nyugalmaikban zavarni. Nálunk Esztergomban erre különös adottság van a zsalazsoni városrészben. Zsalazson a maga szétszórt házaival éppen ily célra volna a legalkalmasabb.”²⁴

Az említett cikk nem maradt visszhang nélkül. Az *Esztergom és Vidéke* december 20-ai száma *Zsalazsonnak sem kellene a cigányok* címmel közölt egy olvasói levelet, amelynek írója inkább a Prímás-sziget végében lévő, úgynevezett Cigányszigetre telepítette volna ki a helybéli cigányságot. Úgy vélte, hogy helyettük inkább iparvállalatokat kellene Zsalazsonba telepíteni, ezért levelének végén arra kérte a lap szerkesztőségét, hogy „ne méltóztassanak a nem kívánatos cigányok érdekében propagandát kifejteni”.²⁵

Miután hírből értesültek az áttelepítési szándékról, 1937 áprilisában a helybéli cigányság nevében Horváth Dánielné, Horváth Didiné és Horváth Szelenice dr. Antóny Béla ügyvéden keresztül levelet intéztek Glatz Gyula polgármesterhez. Ebben olyan intézkedés megtételére kérték a polgármestert, amely biztosítja a korábban közgyűlési határozattal kijelölt állandó lakóhelyüket. A szöveg, amelyet minden bizonnyal Antóny Béla állított össze, az alábbiakban vázolta egy esetleges áttelepítés negatív következményeit: „Ismét kóborlóvá tenne bennünket, meglazítaná és bizonytalanabbá tenné a jelen tartózkó-

24 Mikép[sic!] oldjuk meg a cigánykérdést? *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 98. sz. (1936. december 6.) 1-2.

25 Zsalazsonnak sem kellene a cigányok. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 102. sz. (1936. december 20.) 2.

dást és lakóhelyünkön már szervesen kiépült rendészeti és közegészségügyi felügyeletet és lehetetlenné tenné gyermekeink iskoláztatását. De sértené épp azokat az állami szempontokat, amelyeket ide telepítésünket szükségszerűen megkövetelte és azon magánérdekeket, amelyeket a jelenlegi állandó lakóhelyünkkel veszélyeztetni vélnek, egy új telepítési helyen a valóságnak megfelelően veszélyeztetné is, mert hisz a fent említett újabb kitelepítés nem a már állandósult helyben lakást és tartózkodást biztosítaná, hanem megteremtené a kóborlás újabb lehetőségét. Rá kell még mutatnunk arra a ténykörülményre is, hogy a felépítmények létesítésével nemcsak lakóhelyet biztosítottunk magunknak, hanem a törvényes rendelkezések szellemének megfelelően a város kötelékébe való tartozásunkat hoztuk létre és olyan ingatlanok, épületek tulajdonosai lettünk, amelyek idővel adóalanyok is tárgyai.”²⁶

Május 20-án a „Falú” Magyar Gazda és Földműves Szövetség Esztergom-szentgyörgymezői csoportja nevében Erős András beadványt intézett a polgármesterhez, amelyben hangsúlyozta, hogy „[k]özeledik az »1938. Szent év« [sic!], mikor sok-sok idegen meg fog fordulni városunkban, különösen hajón sokan jönnek, ezek a külföldi vendégek nem a legjobb benyomással fognak városunkból eltávozni ha meglátják a Duna partján elhelyezett és a vendégeket koldulással zaklató cigányokat.”²⁷

Nem csak a Falú szövetség szorgalmazta a cigányok áttelepítését. A Nemzeti Egység Pártja esztergomi szervezete közvetlenül az alispántól kért anyagi támogatást e célból, amelynek nyomán az alispán 1938. április 1-jei leiratában utasította a város polgármesterét, hogy tegyen jelentést a tervbe vett áttelepítéssel kapcsolatban már megtett lépésekről, valamint jelentse, hogy „van e valami komoly kilátás ezen kérdés célszerű és közmegegyezést szolgáló mielőbbi megoldására.” Az alispán ugyanakkor azt is jelezte, hogy „amennyiben végleges és minden tekintetben megnyugtató megoldás anyagi eszközök hiányán múlna”, úgy a vármegye anyagilag is hozzájárulna az áttelepítéshez.²⁸

1938. április elején a szentgyörgymezői gazdák memorandumot intéztek a polgármesterhez, amelyben kérték a cigánykérdés mielőbbi rendezését. Levelükben részletesen felvázolták a cigányok áttelepítésének általuk kívánatos megoldását, amelyben többek között egy szabályrendelet megalkotását is javasolták. Az új letelepítési hely kritériumait az alábbiakppen foglalták össze: „Itt érvényesülnie kell minden lényeges szempontnak: ne legyen főútvonal mellett, ne legyen olyan területen, amelynek szomszédságában – szőlőben, gyümölcsösben – károkat okozhatnak, ellenőrzésük, szemmeltartásuk legyen lehetséges, életfeltételeik – munkavállalás, iskoláztatás – legyenek biztosítottak, a gazdatársadalom állattenyésztését és egyéb érdekeit ne veszélyeztessék. Mindezek megfontolásával a szóbajöhető területek közül az kínálkozik legalkalmasabbnak, amely a kenyérmezei patak felé húzódó földek között, a patak mellett, a Koller-pusztával szemben fekszik és városi tulajdont képező 1/2 holdnyi, mezőgazdasági használatra csak kevésbé használható földterület. Ez a hely a fentebb említett szükséges feltételeket mind egyesíti magában.”²⁹

A szentgyörgymezői gazdák beadványuk mellé csatolták a gazdasági felügyelő és a városi állatorvos jelentéseit is. Az utóbbi részletesen foglalkozik a különböző állapotbetegségek elterjedésének veszélyével, azonban ennek során egy másik fontos körülményre is

26 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 31-32.

27 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 24-24/a.

28 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 35. [Eredeti ügyiratszám: 3244/1938. ai. sz.]

29 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 20-22.

rávilágít. Eszerint a cigányok sokszor a tudtukon kívül válhattak egy esetleges fertőzés hordozóivá, ugyanis: „[k]óborlásaik közben fertőző állapotbetegséget egyik háztól, a másikba, faluról, falura hurcolják, aminek lehetősége annál inkább is fennforoghat, mert a fertőző betegségben elhullott apró háziállatokat a gazdák, *kényelmi, vagy meggondolatlanság, vagy rossz régi szokás folytán, a cigányoknak adják, ezzel a fertőző-anyag továbbhurcolása lehetséges.*” A cigányok akkori életkörülményeiről pedig az alábbiképpen írt a városi állatorvos: „*A mostani elhelyezésük ebből a szempontból teljesen alkalmatlan, mert a Duna mentén az előbb említett, elhullott állatok szerveit, hullarészeit és vele együtt a fertőző anyagot a telepük mellett elvonuló Duna vizébe dobják, a víz sodra pedig a fertőzés lehetőségeit tovább szállítja. Az apró állatok csontjait, tollát lakhelyük közelében szétszórják, amiről magam is meggyőződtem ellenőrzéseim alkalmával. Az arra járó emberek a fertőző anyagot lábbeliükkel hazahurcolják, ami nem egyszer fő oka a járvány terjedésének, de nyári időnek alkalmával a telepükön bomlásnak indult állati hullák részeit illetve fertőző anyagot az ily helyeken rajzó legyek is tovább szállítják.*”³⁰

Április 9-én a városi képviselőtestület rendkívüli közgyűlésén dr. Brenner Antal napi-rend előtti felszólalásában bejelentette, hogy a szentgyörgymezői gazdák beadványt nyújtottak be a polgármesterhez a cigánykérdés megoldására. Hozzátette, hogy ez ügyben a város vezetősége csak a legközelebbi közgyűlésen fog javaslatot tenni.³¹

A képviselőtestület ezt követően június 15-én tárgyalta a cigányok áttelepítésének ügyét. Az ekkor előterjesztett javaslat – a szentgyörgymezői gazdák beadványának megfelelően – a várostól délre, a Zsidódi-patak mellett, az ú.n. Koller tanyával szemben lévő kb. 600 négyszögölnyi területen telepítette volna le a cigányokat. Az előterjesztett javaslat eredetileg 10.000 pengőt irányzott elő e célból, azonban ezt az összeget többen is magasnak találták. Dr. Marczell Árpád egyenesen horribilisnek tartotta a költségeket, majd hozzátette, hogy „[a]mikor a város környékén ezrével akadnak földbevéjít lakások, még csak gondolni sem lehet arra, hogy a cigányokkal szemben nagyobb bőkezűséggel járjon el a város, mint saját rendes, derék, becsületes adófizető polgáraival!” Véleménye szerint a cigányokat „erős kézbe kell fogni és a legszigorúbb felügyelet alá helyezni.” Úgy vélte, hogy az új telephely ebből a szempontból is megfelelő lenne, mivel az a csendőrség útvonalaiba esik, s így állandó ellenőrzés alá lehetne vonni.

A költségekre vonatkozóan a polgármester megjegyezte, hogy 72 fő részére kell lakásról gondoskodni, majd hozzátette: a város vezetőségének is az a szándéka, hogy a költségvetés csökkenjen, így ebből a szempontból egyetértett az előtte szólóval. Indítványozta, hogy a képviselőtestület egyelőre mondja ki az áttelepítést, a végrehajtással pedig várjanak addig, amíg a városnak elegendő mennyiségű fedezet fog a rendelkezésre állni.

A többi hozzászólóval szemben konstruktívabban állt Schalkház Ferenc a témához, aki hosszabb távú megoldásokat is felvázolt, továbbá kérte, hogy bízzák meg a cigányok feletti felügyelettel. A képviselőtestületi jegyzőkönyv az alábbiképpen rögzítette mondanivalójának lényegét: „*mindenki egyetért abban, hogy a cigányokat sürgősen át kell telepíteni. Az áttelepítést azonban úgy kell megoldani, hogy pár év múlva ne vetődjék fel megint ugyanaz a probléma. A tervezett hely megfelel, szükség van bizonyos rendszabályok életbeléptetésére. Ki kell jelölni elsősorban a dögteret, a közgyám úrnak pedig le-*

30 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 37–38.

31 Viharos városi közgyűlés. *Esztergom és Vidéke*, LIX. évf. 29. sz. (1939. április 14.) 1.

gyen rá gondja, hogy a cigánygyerekek iskolába járhassanak. Megbízást kér, hogy a cigányok feletti felügyeletet ő gyakorolhassa – ő majd megfegyvelmezi, betöri és munkára szoktatja őket.”

A képviselőtestület végül határozatban mondta ki a cigányok áttelepítését a Zsidódi-patak mellé. Mivel azonban az alispán korábban anyagi támogatást helyeztet kilátásba, valamint Szentgyörgymező is felajánlott 100 pengőt e célból, a képviselőtestület mindössze 1000 pengőt engedélyezett e célból a költségvetés terhére. Ugyanakkor felszólították a polgármestert, hogy az áttelepítés során vegye igénybe a cigányok munkáját is, adjon ki a telepítéshez díjtalan vályogvetési engedélyt, valamint gondoskodjék róla, hogy a cigányok minél előbb munkaalkalomhoz jussanak.

A képviselőtestületi határozatot követően valamennyi érdekelt fél tiltakozott az ellen. 1938. július 1-jén a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. dorogi bányagazgatósága fellebbezett elsőként a határozat ellen. Első levelük, amelyet a dorogi községi bíró és a főjegyző is aláírt, csupán a fellebbezés kinyilvánítását tartalmazta, annak részletesebb indoklását július 7-én terjesztették be. Ebben a már szokásosnak tekinthető közbiztonsággal kapcsolatos érvenken felül új elemként jelenik meg a nemzetvédelmi szempont: „[...] nemzetvédelmi szempontból sem engedhető meg, hogy a mai súlyos külpolitikai bonyodalmak mellett a cigányok a községből quasi kitéve, olyan egyedülálló s amellett exponált helyre kitelepíttessenek, ahol megfelelő közbiztonságfelügyelet híjján, a legnagyobb károkat okozhatják.” Nyomatékosításul a bányavállalat kilátásba helyezte, hogy amennyiben fellebbezését elutasítják, panaszával közvetlenül a honvédelmi minisztériumhoz fog fordulni.³²

Röviddel később, július 15-én a vármegyei vitézi szék nevében vitéz Pongrácz-Bartha Ede vármegyei vitézi székkapitány is fellebbezett a 82/1938. sz. közgyűlési határozat

³² MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. 42., 62.

GALÉRIA

ellen.³³ 1938. augusztus 1-jén a polgármester azonban elkésettiségre hivatkozva mind a vármegyei Vitézi Szék, mind pedig a bányagazgatóság fellebbezését elutasította.³⁴ Ezt követően mindkét érdekelt fél az alispánhoz fordult. Nem csak a leendő telekszomszédok, hanem a helybéli cigányság is tiltakozott az áttelepítés ellen. Horváth Dánielné, Horváth Didiné és Horváth Szelence ügyvédjük útján szintén a polgármesterhez fordult. Kérték a polgármestert, hogy fellebbezésüket terjessze fel az egyesített vármegyéek alispánjához, akitől nem csak a határozat megsemmisítését szerették volna, hanem annak kimondását is, hogy „a szentgyörgymezei határban jelenlegi elhelyezkedésünk minden követelménynek megfelelő.” Indoklasként az alábbiakat olvashatjuk a – minden bizonnyal az ügyvéd, dr. Antóny Béla által összeállított – beadványban: „Ezt a területet nem önkényesen foglaltuk el, hanem azt annak idején a város közönsége bölcs meggondolás és mérlegelés alapján adta át nekünk. Megparancsolta, hogy odamenjünk, telepedjünk ott le, aminek következtében saját költségünkön felépítményt is létesítettünk. Gyermekünk rendszeresen járnak iskolába, közöttünk járványos betegség nem volt s így azt nem is terjeszthettük, a szentgyörgymezei gazdák állatállománya csökkenésének nem mi vagyunk az okai. A mai elhelyezkedésünk biztosítja mindazokat a rendészeti, közegészségügyi és közoktatásügyi érdekeket, amelyek mint állami és városi érdekek ide történt telepítésünk alkalmával különösen figyelembe vétettek.”³⁵

33 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. 43.

34 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. 23., 60. [A vármegyei Vitézi Szék fellebbezését elutasító polgármesteri véghatározat eredeti ügyiratszám: 6395/1938. pm. sz.; a bányavállalat fellebbezését elutasító végzés ügyiratszám: 5855/1938. pm. sz.]

35 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. 16-17.

A vármegyei kisgyűlés 1939. április 11-én tárgyalta a cigányok áthelyezésével kapcsolatos határozat ellen beadott fellebbezéseket, amely során jóváhagyta Esztergom képviselőtestületének határozatát, azzal a módosítással, hogy a város polgármestere lépjen érintkezésbe a rendőrhatalósággal, hogy az a legnagyobb szigorúsággal akadályozza meg a cigányok beszivárgását a város területére.³⁶

Ezt követően az esztergomi cigányok jogi képviselőjük útján kérték a vármegyei (másodfokú) véghatározat felülvizsgálatát, ezt azonban a belügyminiszter 1941. szeptember 18-án elutasította.³⁷

1939. június 22-én a városi képviselőtestület rendes közgyűlésén annak ellenére, hogy a vármegyei kisgyűlés korábban jóváhagyta a 82/1938. kgy. sz. határozatot, mégis olyan határozat született, amely kimondta, hogy a Zsidódi-patak mellett kijelölt hely mégsem felel meg a cigányok letelepítésére. A polgármester beszámolójából kiderül, hogy időközben a panaszokra való tekintettel a Zsidódi-patak mellől a Strázsa-hegy délnyugati lejtőire lettek áttelepítette a cigányok. Ekkor azonban a katonai táborparancsnokság kifogásolta a gyakorlótér szerződésére hivatkozva a cigányok ottani elhelyezését, így tehát ismét szükségessé vált a cigányok újbóli, immár végleges helyen történő letelepítése. A képviselőtestületi ülésen egy hattagú bizottságot alakítottak, amelynek a polgármester elnöksége alatt ki kellett jelölnie a cigányok végleges telepítési helyét.

1939. október 31-én a városi képviselőtestület rendes közgyűlésén a pénzügyi bizottság ismertette jelentését a cigányok elhelyezésével kapcsolatban. A bizottság úgy számolt, hogy a cigányok munkaerejének „*lehető kihasználásával*”, a városi anyag és fuvarozáson kívül, valamint a legnagyobb takarékoság mellett is mintegy 4000 pengőbe fog kerülni az áttelepítés. Mivel ez az összeg jelentősen túllépte volna a korábban az 82/1938. sz. közgyűlési határozat által engedélyezett 1000 pengős keretet, amit „*a polgárokkal való egyenlő bánás elve sem enged meg*”, javasolták, hogy a hiányzó összegre államsegélyt, vagy törvényhatósági segélyt igényeljenek, hogy a kiküldött bizottság által kijelölt helyen folytathassák az építkezést. Vitéz Szívós-Waldvogel ez alkalommal azt kifogásolta, hogy még mindig nem készült cigányokról szóló szabályrendelet, holott azt ő már korábban benyújtotta. Azt is kifogásolta továbbá, hogy nem készült a cigányokról nyilvántartás sem. Személy szerint hallani sem akart a város részéről a cigányok számára történő építkezésről, ezért javasolta a kérdés levételét a napirendről. Brenner polgármester-helyettes azonban ezt a javaslatot visszautasította. Nádler István és dr. Obermüller Ferenc javasolták, hogy a bizottságot küldjék ki ismételtlen egy újabb terület kijelölése végett. A polgármester-helyettes egyetértett ezzel, továbbá javasolta a bizottság kiegészítését. A közgyűlés végül elfogadta a bizottság kiegészítését és újbóli kiküldése mellett határozott, a polgármestert pedig felhatalmazta, hogy az engedélyezett 1000 pengőn felül a hiányzó összeget államsegély és megyei segély beszerzése útján teremtsen elő az építkezés befejezéséhez. A hozzászólásokból megtudha-

36 Jóváhagyta a vármegye a cigányok áttelepítését. *Esztergom és Vidéke*, LX. évf. 29. sz. (1939. április 16.) 2.

37 „Az 1929. évi XXX. t. c. 50. §-a értelmében a miniszter másodfokú véghatározatot csak abban az esetben változtathat meg, ha az alsófokú hatóságok hatáskörüket túllépik, vagy ha határozataik vagy eljárásuk törvényt vagy törvényes jogszabályt sért. A fent jelzett ügyében az említett okok egyikét sem állapíthattam meg s ezért a felülvizsgálati kérelmet el kellett utasítanom.” – olvasható a belügyminiszter megokolásában. MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 15. o. [Eredeti ügyiratszám: 86.710/1940. BM. sz.]

tó, hogy erre az időpontra már megkezdődött az építkezés a cigányok új telepítési helyén, amely Esztergom déli részén, az árvízvédelmi töltés mellett lett kialakítva.

A cigányok számára emelt épület költségeinek elszámolását a képviselőtestület 1940. november 29-én megtartott rendkívüli közgyűlésén tartották. A képviselőtestület tudomásul vette a pénzügyi bizottság beszámolóját, amelyből megtudható, hogy az épület összköltsége 3130.96 pengő volt, amelyből 1939-ben 1148.70 pengőt számoltak el. A fennálló 1982.26 pengőre államsegélyt, illetve vármegyei segélyt igényeltek.³⁸Időközben az árvízvédelmi töltés mellett kialakított „cigányház” miatt dr. Prokopp Gyula járásbíró nyújtott be fellebbezést, mivel úgy vélte, hogy a cigányokat túlságosan közel telepítették le a közlegelőhöz, illetve a marhacsapáshoz.

A vonatkozó ügyiratokból további érdekes és lényeges részleteket ismerhetünk meg a cigányok elhelyezésével kapcsolatos elképzelésekről, valamint magáról a cigányok elhelyezéséről is. Tudható például, hogy 1940. december 17-én az alispán nevében Dr. Jánoskuty vármegyei II. főjegyző felszólította a polgármestert, hogy készíttessen egy pontos méreteket feltüntető helyszínrajzot a cigányok elhelyezéséről, amely során kívánatos volna Prokopp bevonása is.³⁹

Ennek megfelelően a város mérnöki hivatala dr. Prokopp Gyulával 1941. január 13-án kiszállt a helyszínre, és a töltésen át újból felmérték a „cigányház” és a marhacsapás közötti legkisebb távolságot. Ezt a mérnöki hivatal másnap jelentette is a polgármesternek. Eszerint a töltés csapás felőli lába a cigányháztól 17 méterre, innen a csapás pedig további 23 méterre volt, tehát a kettő közötti távolság mintegy 40 métert tett ki. A jelentés azt is megjegyezte, hogy *„[e]zen méret azonban a töltésen át eszközöltetett, amely oldalról a csorda a cigánytelepet meg nem közelítheti. A töltés mentén mért legkisebb távolság az előző mérés szerint 52 m.”*⁴⁰

A terepbejárásról készült beszámolót és a helyszínrajzot 1941. január 22-én küldte meg a polgármester az alispánnak.⁴¹A felterjesztett iratok megvizsgálását követően Esztergom vármegye alispánja 1941. március 5-ei leiratában részletes jelentést kért dr. Etter Jenő polgármestertől⁴² arra vonatkozóan, *„hogy miként történhetett meg, hogy a város a cigánytelep elhelyezése tárgyában saját szabályrendeletével szembekerülve a legelő közvetlen közelébe telepítette le a cigányokat. Teljesen figyelmen kívül hagyta a város vezetősége a kérdésben az 1932. évi május hó 30.-án kelt 198.892/1932. számú B.M. rendelet intézkedéseit is, amely szerint a jövőben telepítendő cigányok lakóhelyét a közlegelőktől lehetőleg távol-eső helyeken jelöljék ki stb. Mint tudomásomra jutott a kérdéses terület árterület is és így az településre egyáltalán nem alkalmas.”*⁴³ Még ugyanazon a napon, ugyanazon számon kiadott másik leiratában az alispán annak adott hangot, hogy *„[a]z ügyből kétségtelenül megállapítható, az előljáró tisztviselő hanyagsága, illetőleg a vonatkozó jogszabályok nem mentesíthető nem tudása.”* Ezért felhívta a polgármes-

38 MNL KEML XV–6–c 177. tek. 284/1940. kgy.

39 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 67. [Eredeti ügyiratszám: ad. 5833/1940. ai. sz.]

40 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 67.

41 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 68. [Eredeti ügyiratszám: 15.684/1940. pm. sz.]

42 Dr. Etter Jenő 1941. február 1-től 1944. augusztus 1-ig volt Esztergom polgármestere.

43 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 41. [Eredeti ügyiratszám: 840/1940. ai. sz.]

GALÉRIA

tert, hogy utasítsa az előljáró tisztviselőt, hogy az tegyen hozzá „haladéktalanul részletes és kimerítő igazoló jelentést.”⁴⁴

A polgármester 1941. március 18-án kelt válaszában jelentette az alispánnak, hogy „a városban letelepedett helybeli illetőségű cigányoknak a sztyörgyemezei városrészből történt kitelepítése a város vezetőségét igen nehéz helyzet elé állította, mert a cigányok elhelyezése ellen minden számbavett helynek érdekeltsége tiltakozott. [...] A hely kijelölésénél figyelemmel volt a bizottság arra, hogy a városhoz közel legyenek az ellenőrzés fokozottabb gyakorlása érdekében és a szomszédok érdekei érintve ne legyenek. Mostani elhelyezkedésük, amiként a [...] bemutatott helyszínrajz igazolja nincs a legelőterületen és annak közelében sem. Az árvízvédelmi töltés melletti építkezést pedig az építkezés takarékosabb végrehajtása indokolta. [...] A helyszínrajz szerint az épület a városi közlegelőtől, a marhacsapástól is megfelelő távolságban épült állandó egészségügyi felügyelet alatt van és a hegymester, a nyájőrző pásztorok, valamint a mezőőr állandó és hatékony ellenőrzése alatt áll. Minthogy a gyepmesteri vagyis állategészségügyi telep is itt van a közelben, a városi és hatósági állatorvos szakfelügyelete is állandóan és a leghatékonyabban biztosított. A város egyetlen más alkalmasabb területe nem áll rendelkezésre, hacsak a cigányokat a hegyek között levő, messzefekvő városi elhagyott parlag területekre nem telepítettük volna, mely esetben a közbiztonság és más egészségügyi érdekek alig lettek volna megóvhatók. A cigányok ezen elhelyezését a közhangulat is megnyugvással fogadta, amennyiben ezen elhelyezés ellen a fellebbezőn kívül senki kifogást nem emelt.”⁴⁵

44 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. 44. [Eredeti ügyiratszám: 840/1940. ai. sz.]

45 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. 41. [Eredeti ügyiratszám: 3026/1941. pm. sz.]

GALÉRIA

Végül az alispán 1941. május 2-án jóváhagyta Esztergom polgármesterének döntését Prokopp Gyula beadványával kapcsolatban. Ugyanakkor elrendelte, hogy a cigányok „megfelelő kerítéssel zárassanak el a legelőtől, illetőleg a marhacsapástól, valamint fokozottabb gondokoskodás történjék ellenőrzésükről a környező teleptulajdonosok esetlegesen kárt szenvedő érdekeinek megóvása céljából.” Határozatát az alábbiakkal indokolta: „a város vezetősége az évek óta húzódó cigánykérdés, nevezetesen cigányok elhelyezése ügyében a körülmények minden szempontbeli mérlegelése után, egy kiküldött képviselőtestületi bizottság véleménye alapján telepítette le tekintélyes költséggel a mai helyükre az esztergomi illetőségű cigányokat. Mind a felügyeletük, mind pedig esetleges foglalkoztatásuk szempontjából ez a hely látszott a legalkalmasabbnak, valamint a tervbevett iskoláztatásuk is ezen helyről látszott a leginkább megvalósíthatónak, a számításba vehető összes területek közül. A város nagy anyagi megerőltetéssel oldotta meg az ezen területen való elhelyezést. A cigánytelep a bemutatott helyszínrajz szerint nincs legelőterületen és a marhacsapástól is meglehetősen szeparálva van, ha a közbeeső árvízvédelmi töltést is figyelembe vesszük. A cigányok telepének elkerítése és a fokozott és erőskezü felügyelet, továbbá esetleges szabálytalanságaik szigorú megtorlása fölöslegessé teszi jelenlegi lakóhelyükről való áttelepítésüket, amelyre egyébként sem rendelkeznek a város vezetősége megfelelőbb területtel és anyagi fedezetten a város polgárainak vállán nyugvó egyébként is súlyos terhek újabb felemelése nélkül.”⁴⁶

Prokopp azonban ezt nem fogadta el, és felülvizsgálati kérelmet nyújtott be az előbbieken ismertetett alispáni véghatározat ellen. Az ügyet követően a belügyminiszter elé került, aki véleményezés céljából azt a földművelésügyi miniszterhez tette át. Az

46 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 14. [Eredeti ügyiratszám: 2894/1941. ai. sz.]

utóbbi részletes jelentést kért a törvényhatósági főállatorvostól, amely a rendelkezésre álló adatok szerint 1942. május 19-én lett a minisztériumnak megküldve – tudható meg Bády 1942. november 2-ai jelentéséből.⁴⁷

A fellebbezés további kivizsgálása, így az esztergomi cigányok elhelyezésének ügye valószínűleg még éveken át elhúzódhatott. Feltételezhetjük, hogy erre az ügyre utal a vizsgált levéltári iratcsomóban fellelhető – legkésőbbi dátummal ellátott – 1944. augusztus 25-ei feljegyzés is, amely szerint „[a] *benti ügy a Belügyminiszter úr döntéséig intézkedést nem igényel*”.⁴⁸ Az erre vonatkozó további levéltári iratok felkutatása és feldolgozása az elkövetkező kutatások feladata lesz, azonban a helybéli cigányság későbbi lakhelyének ismeretében kijelenthető, hogy a háború alatt már nem következett be érdemi változás az esztergomi cigányok elhelyezésének ügyében.

Összegzés

Tanulmányunkban az esztergomi cigányság telepítésére vonatkozó Horthy-korszakbeli elképzeléseket, és azok megvalósulását tekintettük át. A vizsgált forrásokból kitűnik, a korszakban a cigánykérdést elsősorban rendészeti és közegészségügyi kérdésnek tekintették. Ennek során a cigányság érdekeit a legkevésbé sem vették tekintetbe. Jól példázza ezt, hogy miután 1925-ben Szentgyörgymezőre, a Duna mellé telepítették le a helybéli cigányokat, azok sokkal jobban ki voltak téve az időjárási viszontagságoknak, mint korábbi telepítési helyükön. Ugyanakkor ez az áttelepítés sem a cigányság problémáira, sem pedig a szentgyörgymezői gazdák vélt vagy valós sérelmeire nem jelentett megoldást. A helyi cigányság áttelepítését szorgalmazók érvei között 1936-tól a turizmus is megjelent, mivel úgy vélték, hogy a Duna mentén lévő cigánytelep látványa kellemetlen emlékeket fog hagyni a városba látogató turistákban. Esztergom több központi, országos rendezvénnyel is készült az 1938-ban megrendezett Szent István Emlékév keretében, így ez az érv egyre hangsúlyosabbá válhatott. 1938 áprilisában a szentgyörgymezői gazdák fordultak beadványban a polgármesterhez, amelyben azt javasolták, hogy az esztergomi cigányokat az ún. Koller-pusztával szemben lévő területre telepítsék át. A beadvány összefoglalta azokat a kritériumokat is, amelyeket figyelembe vettek a javasolt letelepítési hely kijelölésekor: ezek szerint csak olyan terület jöhetett szóba, amely nem főútvonal mellett található, és amelynek nincs olyan terület (szőlő, gyümölcsös) szomszédságában, amelyben a cigányok kárt okozhatnak. Ugyanakkor fontos szempont volt, hogy a cigányok ellenőrzése is lehetséges legyen. Ezt az álláspontot a városi közgyűlés is magáévá tette, és határozatban mondta ki az áttelepítést. Amint azt a tanulmányunkban is bemutattuk, a döntés ellen a helyi cigányságon kívül az érintett új telekszomszédok is fellebbeztek, amely során nemzetvédelmi szempontokra is hivatkoztak. Bár az alispán végül jóváhagyta a megfellebbezett képviselőtestületi határozatot, a városi közgyűlés később ismételten a cigányság áttelepítése mellett döntött. Ezt követően kerültek az esztergomi cigányok a város déli részébe az árvízvédelmi töltés mellé, amely ellen a járásbíró nyújtott be fellebbezést. A feltárt

47 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 45.

48 MNL KEML V–2–a Esztergom város polgármesterének iratai. 9135/1944. pm. sz. 46. [Eredeti ügyiratszám: 9135/1/1944. pm. sz.]

források segítségével az imént felvázolt, közel húsz éven keresztül tartó folyamat bemutatására törekedtünk, melyet az 1. sz. mellékletben szereplő térképen szemléltetünk. Reményeink szerint tanulmányunkkal nem csak az esztergomi cigányság történetének feldolgozásához járultunk hozzá, hanem értékes kiegészítésekkel szolgáltunk a Horthy-korszak cigánypolitikájához is.

Felhasznált szakirodalom

- FÁBIÁNNÉ ANDRÓNYI Katalin: Az esztergomi cigányság élete a XX. század első felében. Elsődleges levéltári források elemzése. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/288256/file/d2.doc> (Letöltés ideje: 2017. 08. 07.)
- HAJNÁCZKY Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának mérlegéhez. *Kritika*, 2016/3-4. 24-26.
- KARSAI László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992.
- PURCSI Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”.* Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.

Esztergom és Vidéke – Keresztény politikai és társadalmi lap⁴⁹ felhasznált cikkei

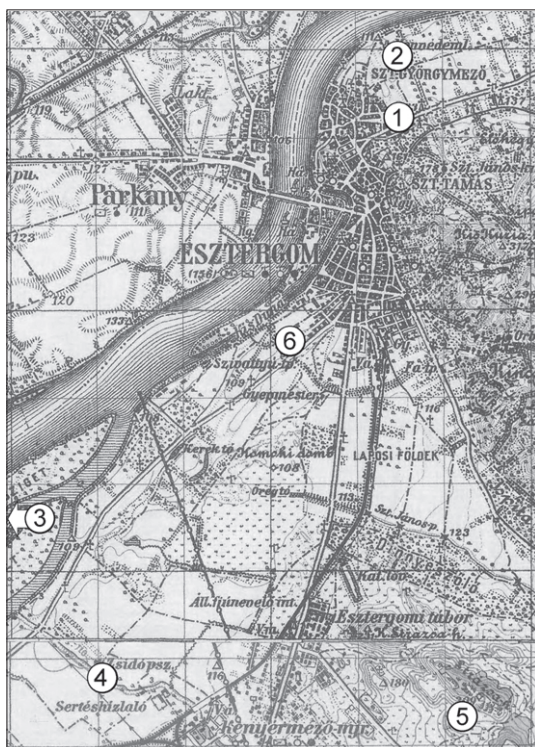
- Hallgassuk meg jó szívvel Szentgyörgymezői panaszait is. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 89. sz. (1936. november 5.) 1.
- Mikép[sic!] oldjuk meg a cigánykérdést? *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 98. sz. (1936. december 6.) 1-2.
- Sátoros és kóborcigányok megrendszabályozása. *Esztergom és Vidéke*, XLVIII. évf. 48. sz. (1926. június 17.) 2.
- Sürgősen meg kell oldani az esztergomi cigánykérdést. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 27. sz. (1936. április 2.) 1.
- Viharos városi közgyűlés. *Esztergom és Vidéke*, LIX. évf. 29. sz. (1939. április 14.) 1.
- Zsalazsonnak sem kellene a cigányok. *Esztergom és Vidéke*, LVII. évf. 102. sz. (1936. december 20.) 2.

Esztergom – Keresztény politikai és társadalmi lap fehasznált cikkei

- A sátoros cigányok inkább fáznak, de nem dolgoznak. *Esztergom*, XXX. évf. 94. sz. (1925. december 13.) 2.
- Kiütéses tifuzseset. *Esztergom*, XXX. évf. 97. sz. (1925. december 25.) 5.
- Megfagyott két cigánygyerek. *Esztergom*, XXXIV. évf. 14. sz. (1929. február 17.) 2.
- Nem volt kiütéses tifusz. *Esztergom*, XXXI. évf. 7. sz. (1926. január 24.) 3.

⁴⁹ 1929-et megelőzően a lap címe: Esztergom és Vidéke – Politikai és társadalmi lap

1. sz. melléklet: Elképzelések az esztergomi cigányság letelepítését illetően, illetve azok megvalósulása

Magyarázatok a térképen található számokhoz

1. Az 1920-as évek elején a társadalom periferiáján lévő esztergomi cigányok az ún. pilismaróti vám mellett éltek. Áttelepítésüket először dr. Wipplinger Ödön városi képviselő vetette fel egy napirend előtti felszólalásban
2. Az esztergomi cigányok áttelepítését 1924 szeptemberében, majd 1925 áprilisában tárgyalta a városi közgyűlés. Utóbbi alkalommal Jakobek Jenő városi képviselő azt javasolta, hogy a pilismaróti vámtól a Duna mellé, a szentgyörgymezői dögtemető helyére telepítsék át a cigányokat. Javaslátát a képviselőtestület elfogadta, és még 1925-ben meg is történt az áttelepítés.
3. A szentgyörgymezői gazdák rendszeresen panaszkodtak a határukban letelepített cigányokra és a rossz közbiztonságra, valamint állataikat is féltették egy esetleges fertőzéstől. 1936 novemberében ezért a városi közgyűlés ismételten foglalkozott a cigányok áttelepítésének kérdésével. Ennek során több lehetséges helyszín is felmerült, egy szentgyörgymezői képviselő pedig egyenesen azt javasolta, hogy a Táti szigeten telepítsék le a helyi cigányokat. A képviselőtestület végül úgy határozott, hogy egy szakemberekből és az érdekeltekből álló bizottságot alakít, amelynek javaslatot kell tennie a cigányok letelepítését illetően.

4. Már az előbb említett képviselőtestületi ülésen felmerült, hogy az esztergomi cigányokat a Zsidódi-patak mentén telepítsék le. 1938-ban a szentgyörgymezei gazdák memorandumot intéztek a polgármesterhez, amelyben javasolják, hogy a Zsidódi-patak mellé, az ún. Koller-pusztá szomszédságában telepítsék le a cigányokat. A javaslatot végül a városi képviselőtestület is elfogadta. Ez ellen később a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. dorogi bányagazgatósága, a vármegyei Vitézi Szék székkapitánya és maguk a cigányok is fellebbeztek. 1939 áprilisában végül a vármegyei kisgyűlés jóváhagyta Esztergom képviselőtestületének a határozatát.
5. Habár a vármegyei kisgyűlés jóváhagyta Esztergom képviselőtestületének korábbi határozatát, 1939 júniusában ismét a városi közgyűlés elé került a cigányok áttelepítésének ügye. A polgármester beszámolójából megtudhatjuk, hogy időközben a panaszokra való tekintettel a Zsidódi-patak mellől a Strázsa-hegy délnyugati lejtőire lettek áttelepítette a cigányok. Ekkor azonban a katonai táborparancsnokság kifogásolta a gyakorlótér szerződésére hivatkozva a cigányok ottani elhelyezését, így tehát ismét szükségessé vált a cigányok újbóli, immár végleges helyen történő letelepítése. A képviselőtestületi ülésen egy hattagú bizottságot alakítottak, amelynek a polgármester elnöklete alatt ki kellett jelölnie a cigányok végleges telepítési helyét.
6. A helybéli cigányokat végül még 1939-ben Esztergom déli részére, az árvízvédelmi töltés mellé telepítették át. Ez ellen később dr. Prokopp Gyula járásbíró nyújtott be fellebbezést. Az ügy előbb az alispán, majd a belügyminiszter elé került. Feltételezhető, hogy az ügy kivizsgálása hosszú éveken keresztül elhúzódott, és már nem került sor érdemi döntésre a háború befejezése előtt.

ÜTKÖZŐ

90 Hajnóczky Tamás: Források a kisiparosok CS-lakás
programbeli visszaéléseiről

Hajnáczy Tamás

Források a kisiparosok CS-lakás programbeli visszaéléseiről

A szocialista korszakbeli kényszerasszimilációs cigánypolitika legemblematikusabb intézkedésének a cigánytelepek felszámolása, az úgynevezett CS-lakás program¹ számított,² mely hírhedtté vált többek között a kisiparosok visszaéléseiről. A kivitelezés terén adódó hiányosságok csak tovább súlyosbították a csökkentett komfortfokozatú, egy szoba-konyhás házak biztosította életkörülményeket. Egyúttal hangsúlyozandó, hogy nem csak a cigányoknak épített házak között fordultak elő minőségileg kifogásolhatóak az adott korszakban.³ A forrásközlésben mindenekelőtt a kisiparosok, a cigányok és a tanácsok szerepét bemutatva kívánok rávilágítani a visszaélések hátterére, ezt követően a források közlésével a kisiparosok CS-lakás programbeli visszaéléseihez szolgálnék adalékokkal, mivel ez idáig tényszerű, szakértők által lejegyzett adatok nem kerültek felszínre a kérdéssel kapcsolatban.

A „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” felszámolását lefektető 2/1965. ÉM-PM sz. együttes rendelet a következőket írta elő a CS-lakások kivitelezésével kapcsolatban: „A lakóházak kivitelezési munkáival építőipari (építőipari részleggel rendelkező vegyesipari) szövetkezeteket, – ha az építkező mezőgazdasági termelőségvetkezeti tag, mezőgazdasági termelőségvetkezeti építőbrigád is –, illetőleg építő kisiparosokat lehet megbízni. A kivitelezést – felelős műszaki vezető irányítása mellett – az építkezők maguk is elvégezhetik. [...] A kivitelezés során a saját vagy társadalmi munka végzésére is lehetőséget kell biztosítani; e munka értékét a költségvetésben szerepeltetni kell.”⁴ Továbbá a rendelet értelmében az építkezések műszaki irányítását és ellenőrzé-

Kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem

- 1 A CS-lakás programba nyomortelepen élő nem cigány lakosokat is bevontak. HAJNÁCZY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013/10. 80-98.
- 2 HAJNÁCZY Tamás: Cigánypolitikák egykor és ma. In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni”* Válogatott írások szegénységről, cigányságról, kirekesztettségről. Magyarország felfedezése. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 231-234.
- 3 BERKOVITS György: Befejezetlen házak. In: Berkovits György: *Terepszemle*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 65-80. CSIZMADY Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkokig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008. 52-55.
- 4 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: TÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK HIVATALOS GYŰJTEMÉNYE 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 370.

sét a tanács által kijelölt, legalább kőművesmesteri képesítéssel rendelkező személyek láthatták el. Amennyiben a telepi lakosok maguk építkeztek, abban az esetben az adott tanácsnak a műszaki irányítással kellett megbíznia egy szakembert. Ha az építkezők kisiparossal, vagy építőbrigáddal szerződtek le, akkor a tanácsnak a műszaki ellenőrzésre kellett egy megfelelő képesítéssel rendelkező személyt kijelölnie, akinek hivatalosan az alábbi teendők ellátást szánták feladatául: *„A műszaki ellenőr feladata az építkezéssel kapcsolatos költségvetés és a kivitelezésre vonatkozó szerződés adatainak felülvizsgálata, az építőanyag beszerzésének, az anyagszámláknak, a kereseti kimutatásoknak és a vég-számlának az ellenőrzése, továbbá a ténylegesen elkészült munkák igazolása. A kereseti kimutatások és a vég-számla felülvizsgálata során ellenőrizni kell, hogy a vállalt saját, illetőleg társadalmi munka elvégzésre, továbbá az építkező által a kivitelező részére adott építőanyagok beépítésre kerültek-e.”*⁵ Az imént említettekkel kapcsolatban fontos felhívni egyrészt arra a figyelmet, hogy a CS-lakás program megalkotása során magasabb szintű szervezet, nagyobb vállalatokat sem az ellenőrzéshez, sem a kivitelezéshez nem kívántak bevonni. Másrészt a tanácsokra kiemelt felelősséget ruháztak az építkezések kimenetelében, mivel a műszaki irányítást és az ellenőrzést egyaránt az általuk kijelölt személy végezhetette. A rendelet előírása ellenére előfordult olyan község, ahol magasabb szinten is beavatkoztak a telep-felszámolásba. Tibolddarócon a barlanglakásban lakó nem cigányoknak a megyei vezetés megbízásából a Borsod Megyei Tanácsi Építőipari Vállalat közel ötven CS-lakást épített fel az 1960-as évek második felében. Erre egyrészt propaganda okok miatt került sor, másrészt azért, mert a Megyei Tanács sokkalta fontosabb ügyként kezelte a nem cigány barlanglakók sorsát a cigánytelepi lakosokénál.⁶ Időnként a Tárcaközi Koordinációs Bizottság titkára is közbelépett, amikor tudomására jutott, hogy egy településen nem az előírtaknak megfelelően épültek fel a CS-lakások, ekkor a megyei vezetést utasította arra, hogy saját forrásból hozassák rendbe a házakat.⁷ E téren a későbbiekben sem született megoldás annak ellenére, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság 1974-ben tárgyalta azt a jelentést, melyben a TKB többek között felhívta a figyelmet a sorozatos visszaélésekre: *„Probléma az is, hogy a cigánylakások építésére igen nehezen akad vállalkozó; gyakori az építő szerv részéről a visszaélés; helyenként hiányos a tanácsszervek előkészítő, ellenőrző munkája.”*⁸

Az ismert levéltári források, a korabeli szociológiai vizsgálatok és a szociografikus írások szerint a CS-lakásokat döntően kisiparosok építették, akik a munkájuk során számos visszaélést követtek el, azonban hangsúlyozandó, hogy azok országos elterjedtségéről nem rendelkezünk adatokkal. Szociológusok tollából származó, az adott korszakban készült eseteleírások számos adalékkal szolgáltak a visszaélések mikéntjéről, valamint kiválóan érzékeltették a cigány lakosok tudatlanságukból, vagy az érdekképviselő hiányából fakadó tehetetlenségét, kényszerű beletörődését:

5 Uo. 370.

6 HAJNÁ CZKY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások... I. m. 80-98., HAJNÁ CZKY Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2013/1. 270-272.

7 KOZÁKNÉ KESZEI Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon*. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 5. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001. 103.

8 HAJNÁ CZKY Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.”* Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 208.

„A CS-házakban lakó családok életének napi kínzó problémája: új lakásuk minősége. Helyzetükhöz képest komoly anyagi erőfeszítéseket tettek: előteremtették a kötelező előtakarékoság összegét, kölcsönöket vettek fel, etették-itatták a kőműveseket, több háznál maguk is segédmunkát vállaltak saját építkezésükön (abban a reményben, hogy valami készpénzt kapnak az építkezés végén, ami azonban a számlázási bűvészkedések következtében szinte soha nem történt meg). Tehát ők mindent megtettek, s várva-várt házuk igen silány lett. Környékbeli kőművesek végzik az építkezéseket, akad köztük ismerős cigány is, aki azonban, mint a családok tudatlanságát és szorult helyzetét kihasználó építési vállalkozó, semmiben sem különb nem cigány társainál. A házak építését – a kialakult szokás szerint – csak úgy vállalják, ha a költségvetést ők kezelik, s a házak állapota mutatja, hogy ez nem véletlen: amit lehet, sőt annál többet „eltakarékoskodtak” belőlük, papíron a szükséges anyagmennyiséget számolva el. [...] A ház külső vakolata málladozik, a sarkokon letöredeznek. A lépcsőfeljáró cementrétege igen vékony, már szét van repedezve, az éléknél, sarkoknál nagy darabokban válik le. Az ajtó előtti cementezést nem simították el, erősen lejt, az esővíz a bejárati ajtóhoz folyik. Az előtérnek csak a felét rakták ki kőlapokkal, ezek is diribdarab töredéklapok. A konyhában hull a mennyezet, a hajlatokban nagy repedések találhatók konyhában és az előtérben is. Az átvételkor az öt közül csak egyetlen: a bejárati ajtó volt csukható. [...] Az egész lakásban sehol sincs padlószegélyező feltéve, a padlástér sincs ledeszkázva, a villanyóra nincs bekövetve (a szomszéd házban az asszony anyai nagynénje lakik, onnan kapják az áramot a kerten átfeszített dróton). A kőműves vállalkozót utoljára ősszel, hivatalos beköltözkor látták, azt ígérte, hogy majd tavaszra visszajön. Télen kaptak a járási műszaki osztálytól egy hivatalos felszólítást, három hónapon belül hozzák rendbe a padlástert (betonozzák le, amit a ledeszkázás nélkül nem lehet megtenni). A határidő letele előtt panasszal fordultak az őket felszólító hatóságokhoz: jogtalannak érzik a felszólítást, és egyben felsorolták a házban felelhető hibákat. Ugyanaz a tisztviselő jött el hozzájuk a panaszlevél nyomán, aki az átvételt is ellenőrizte. Most jóváhagyta, hogy a padlástert nem ők kötelesek befejezni, de a többi hibáról tárgyalni sem volt hajlandó.”⁹

„A szakértő bizottság tagjai legnagyobb építéstudományi intézetünk mérnökei voltak, akik hivatalosan csak Cs. László házát vizsgálták. Közben meghallották, hogy más épületek is befejezetlenül állnak. Magánszorgalomból megnézték azokat is. Akárcsak a cigánytelepen épült „cs” lakásokat. Jelentették, hogy ezeknek a „cs” házaknak az alapját kézzel is ki lehet bontani, szigetelésük a magas talajvíznek kitűnő felszívódási lehetőséget biztosít, padló helyett csak a földet döngölték simára, a padlásra nem lehet felmenni, mert leszakad, a hőszigetelés olyan minimális, hogy fűteni sem érdemes. Az analfabéta cigányok nem mentek perre, nem ismerik jogaikat. S nem tudják, milyen egy jó ház. A mérnökök kábán álltak tízezreket érő műszereik mellett, arcuk égett a felháborodástól, azon csodálkoztak, hogy ilyen szemérmetlen és nyilvánvaló hibák ellenére mindenki ölbe tett kézzel ült. (Aki pedig nem, azt elbocsátották.) Nem akarták elhinni, hogy a tanács kiadta a lakhatási engedélyeket. Lesújtó jelentésüket megtették a bíróságnak. A bíróság nem foglalt állást, mert gyanúsnak találta az ellentmondó szakértői véleményeket. Ezt látva, a befejezetlen házak boldogtalan tulajdonosai végleg belenyugodtak a „változtathatatlanba”, nem tettek feljelentést. A mérnökök elküldték a visszaélésekről szóló jelentésüket a minisztériumba is. A minisztériumban hivatalos vizsgálatot kértek az illetékes tanácsoktól. A községi tanács véleménye szerint ilyen kevés kölcsönből még „cs” lakásokra sem futja, ráadásul az építetők kívánságára eltértek a „cs” típustervektől, ez drágított a lakásokon, s sokan nem tudták fedezni a többletkiadásokat. A házak azért is rosszabb minőségűek, mert a kisiparosok kénytelenek voltak ócska, bontásból származó anyagokat felhasználni, hogy a pénz elég legyen. A községi tanács képviselői nem lehettek ott minden ház felhúzásánál, miért nem vigyáztak jobban a tulajdonosok. A járási tanács véleménye szerint a lakhatási engedély kiadását nem akadályozhatja a házak rosszabb minősége. A hatóságok nem szólhatnak bele minden vitás építési ügybe, különösen nem, ha maszek építkezésekről van szó, mint jelen esetben. A megyei tanács véleménye szerint az építetők nem tudják, hogyan védjék meg érdekeiket. A hatóságok senki helyett nem intézkedhetnek, a panaszosok forduljanak a bírósághoz.”¹⁰

- 9 LENGYEL Gabriella: *Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben*. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 151-152.*
10 BERKOVITS György: *Befejezetlen házak...* I. m. 78-80.

A CS-lakások építésétől a sikeresebb, jól jövedelmező megrendelésekkel bíró kisiparosok határozottan ózdkodtak, mivel jóval kisebb hasznot remélhettek azok építéséből.¹¹ Ennek hátterében az állt, hogy a CS-lakás program során biztosított kölcsönből épp-hogy fel lehetett húzni egy szoba-konyhás házat. Továbbá az építőanyag árak folyamatos növekedésével a felvehető hitel összegének központilag történő emelése alig-alig tartott lépést.¹² Ezen az sem segített, hogy a kisiparosok adómentességet kaptak a CS-lakások építése során: „A körülményektől függött, hogy az adókedvezmény, ami egyébként is csak 1984-ig volt érvényben, ellensúlyozta-e az ilyenfajta építkezés nehézségeit. Rendszerint nem, így a valóban igényes iparosok nem vállalták. Alacsony presztízsű, büntetés jellegű feladatnak minősült ez a munka és a normál építkezésekhez képest elképzelhetetlen tömegű adminisztrációt és utánjárást igényelt. A kvalifikált iparosok általában húzódoztak tőle.”¹³ Az 1980-as évek első felében a Minisztertanács a 45/1983. sz. határozatával eltörölte az adómentességet,¹⁴ melynek eredőjeképpen még nehezebben találtak kivitelezőt az érintett tanácsok.¹⁵ Az intézkedést annak ellenére hozták, hogy a pártállam felsőbb szervei (pl.: Agitációs és Propaganda Bizottság, MSZMP KB Politikai Bizottság) tisztában voltak azzal, hogy a CS-lakások kivitelezésére sok helyen az adómentesség mellett is lehetetlennek bizonyult mesterembert találni.¹⁶

A kisiparosokat az illetékes tanácsok általában az adóhátralékkal rendelkező mesteremberek közül jelölték ki, vagy azokat kérték fel, akiknek más, kedvezőbb megrendelést is tudtak biztosítani. A fentiekből kifolyólag, zömében olyan iparosemberek sorakoztak fel a CS-lakások építéséhez, akik eleve a nyereszkesedés, a túlszámlázás szándékával fogtak bele, egyes feltételezések szerint a bontásból származó építőanyagok felhasználásából, vagy a cigánytelepi lakosok segéd munkásként való bevonásából remélhettek jelentősebb haszonra szert tenni.¹⁷ A gyakorlatban a következőképpen nézett ki az önként jelentkező kisiparos szövevényes, az építető családoknak és a tanácsnak egyaránt átláthatatlan vállalkozása: „Igazi üzletet az építkezés nekik se jelentett, de az így szerzett jövedelemre vonatkozó speciális adókedvezmény [...] ide vonzotta a mesterek közül a bajban levőket. Ha több telep építését is elvállalták – és általában így történt – az egyik szerződés-kötési sorozatot rögtön újabb telep építésére szóló megbízás követte, és így a vállalkozó egyidejűleg több telepen is dolgozhatott és a nagyvolumenű építkezések már jelentős és nehezen kontrollálható jövedelmet is hoztak. A kőművesmesterek a szerződést követően előlegként a teljes összeg húsz százalékát, az építőanyagok vásárlására szolgáló hitellel pedig további 60 %-ot vehettek föl. Ez egy újtelep kétut-

11 BEREY Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolás 1961-1985. In: Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 15.

12 HAJNÁCZKY Tamás: CS-lakás program. „Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása” a Kádár-korszakban. *Romológia*, 2017/14. (megjelenés alatt)

13 BEREY Katalin: A szociális követelményeknek... I. m. 15.

14 45/1983. (XI. 20.) MT számú rendelet az általános jövedelemadóról. In: TÖRVÉNYEK ÉS RENDELET-TEK HIVATALOS GYŰJTEMÉNYE 1983. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 277-280.

15 BENCsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig*. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Budapest, 1988. 124.

16 HAJNÁCZKY Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok... I. m. 208, 255.

17 BEREY Katalin: A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigányélet*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991. 133. 133.

cányi Cs-háza esetén már milliós nagyságrendű kölcsöntőkével való gazdálkodást jelent. Ezt a tőkét persze nemcsak a faluszéli telep építésére használhatták. Kifizethették belőle a másutt fennálló adótartozásukat, megint máshol családi házakat építtethettek, sőt előfordult az is, hogy a cigány megbízó építőanyaga a község művelődési házába épült be. [...] A Mester olyan nagy számban kötötte a vállalozási szerződéseket, hogy a kivitelezés csak a neki bedolgozó, szakképzetlen kontárok segítségével történhetett. A „négerben” felvett kismester felelt az elvégzendőkért – a Mester csak a szállításokat intézte, segédmunkásokat hozott és ellenőrizni járt ki. A kismesterek gyakran cserélődtek – bár az is előfordult, hogy a stabilá vált kismester továbbadta a munkát.”¹⁸

A CS-lakások kivitelezését tovább nehezítette a kisiparosok és a cigány építetők között elszabaduló mind feszültebbé váló viszony. Sok helyen az iparosember vette fel az építkező család helyett az OTP-nél a kölcsönként folyósított összeget, valamint a bontásból származó építőanyagok beszerzése és felhasználása feletti döntés is az ő kezébe került.¹⁹ Emiatt a cigánytelepi megbízók eleve bizalmatlanok voltak a mesterrel szemben, azonban a gyanakvás, ellenézés közel sem volt egyoldalú, a kisiparosok is számos ponton bírálták a cigányokat. Egyrészt amiatt, mert a cigányok nagyrészt nem vettek részt az építkezéseken, másrészt a bontásból származó építőanyagokat időnként eladták, ahelyett, hogy házaik építésére fordították volna.²⁰ Az imént említettek miatt áthidalhatatlannak tűnő szakadékok tátongtak az építkezéssel kapcsolatos elgondolások mögött, tetéztve ezt a kölcsönös bizalmatlansággal, szinte előre könyvelhető volt, hogy a CS-lakások nem az előírtaknak megfelelően fognak felépülni: „Kialakult a kölcsönös bizalmatlanság. A teleplakók arra az álláspontra helyezkedtek, hogy őket úgyis kijátsszák, és így semmilyen formában nem kötelesek részt venni tevőlegesen az építkezésben. [...] Néha apatikusan beletörődtek abba, hogy kijátsszák őket, de sokszor agresszív, és néha alaptalan követelkezésbe fogtak, a kisiparost beperelték, amivel persze a még számba jöhető becsületes vállalkozókat is elriasztották. [...] Úgy látszott, arra a következtetésre jutottak, hogy legjobb eleve bizalmatlannak lenni, lehetőleg minél kevesebbet adni, minél többet követelni és minden kapottat kifogásolni.”²¹ A kialakult helyzetre az építkező cigányok eltérően reagáltak, volt, aki maga javította ki a kisiparos hanyag munkájából fakadó hibákat,²² előfordult olyan is, aki „dabcból” egy simítást sem volt hajlandó elvégezni,²³ más a tanácstól, a bíróságtól várta a segítséget.²⁴

A fentiek eredményeképpen a CS-lakásokban a hibák legváltozatosabb formáit lehetett tapasztalni, melyhez jelentős adatokkal szolgálnak az igazságügyi mérnökszakértő vélemények. A dokumentumok több mint tíz oldalt tettek ki, fényképmelléklettel ellátva melyek közül terjedelmi okok miatt csak egynek a közlésére szorítkozhattam (1. sz. melléklet). A mérnökök által készített anyagok mindenekelőtt ismertették a felperes és az alperes adatait, az építkezés előzményeit, majd a szakértői vizsgálat feladatainak tételes ismertetését követően a vizsgálat módszertanára is kitértek. Mindezek bemutatása után sorolták fel a szakértői vizsgálat megállapításait, a dokumentum zárásaként

18 DEMSZKY Gábor: „CS” Kritika, 1980/10. 20.

19 BEREY Katalin: A cigánytelepek felszámolása... I. m. 133.

20 BEREY Katalin: A szociális követelményeknek... I. m. 15-16.

21 Uo. 15-16.

22 LENGYEL Gabriella: Települési és társadalmi különbségek... I. m. 152.

23 DEMSZKY Gábor: „CS” ... I. m. 20.

24 BEREY Katalin: A szociális követelményeknek... I. m. 16, DEMSZKY Gábor: „CS” ... I. m. 20-21.

pedig lejegyezték véleményüket, illetve hosszas számítások után meghatározták, hogy a felperest mekkora kár érte a kisiparos munkája következtében. Az anyagok az 1980-as évek második felében egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei községben egyazon kisiparos által épített CS-lakásokról készültek, ez némi magyarázattal szolgál arra, hogy hasonló hiányosságokat jegyeztek fel a házaknál. Az igazságügyi mérnökszakértői vélemények szerint a síkalapozást, a földmunkát, az állványozást és a külső WC építését leszámítva szinte minden egyes munkafolyamatban találtak hibákat (1. sz. táblázat). Az építetők kára közel hatezer forinttól több mint harmincezer forint között mozgott, a házaknak a költségvetésében rögzített 297.722.- Ft-hoz képest kettőtől tíz százalékgig terjedő értékcsökkenéséről számoltak be a források.

Összegzés

Napjaink tudományos közvélekedése és szakirodalma a kisiparosok CS-lakás program-beli visszaéléseit döntően az etnikai törésvonalak, az előítéletek következményeként tartja számon. A rendelkezésre álló források némileg módosítják ezt a képet, mivel az adott korszakban nem csak a cigányoknak épített csökkentett komfortfokozatú házak épültek fel kifogásolható minőségben. Továbbá a cigány iparosemberek sem ódzkodtak minden esetben a túlkapasztól a CS-lakások építése során. Fontos ismételten felhívni a figyelmet a következő sorokra: *„Környékbeli kőművesek végzik az építkezéseket, akad köztük ismerős cigány is, aki azonban, mint a családok tudatlanságát és szorult helyzetét kihasználó építési vállalkozó, semmiben sem különb nem cigány társainál.”*²⁵ A mesteremberek hanyag munkája mögött számos tényező munkált, egyrészt egyáltalán nem számított kedvező vállalkozásnak a CS-lakások építése az adómentesség ellenére sem, ebből kifolyólag döntően az adóhátralékkal rendelkező, sikertelen szakemberek fogtak csak bele a munkába eleve a nyereszkesedés vágyával. Maga a CS-lakás program sem biztosította teljes körűen az építkezések sikeres kimenetelét, mivel a biztosított pénzügyi keret az anyagárak folyamatos emelkedésével nem tartott lépést, másrészt az ellenőrzést teljes mértékben a helyi tanácsok hatáskörébe került. Ugyanakkor az is előfordult, hogy a cigánytelepi lakosok nem minden esetben működtek közre érdemi módon a házuk építésében. Az igazságügyi mérnökszakértői vélemények pedig a visszaélések mértékéhez szolgáltatott adatokat, melyből kiderült, hogy a szintén elterjedttel szemben, mely szerint szinte lakhatatlanként adták át a CS-lakásokat, az értékcsökkenés nem haladta meg a tíz százalékot legalábbis a vizsgált községben.

Felhasznált szakirodalom

- 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: TÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK HIVATALOS GYŰJTEMÉNYE 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368-371.
- 45/1983. (XI. 20.) MT számú rendelet az általános jövedelemadóról. In: TÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK HIVATALOS GYŰJTEMÉNYE 1983. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,

25 LENGYEL Gabriella: Települési és társadalmi különbségek... I. m. 151.

Budapest, 1984. 277-280.

- BENCsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig*. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Budapest, 1988.
- BEREY Katalin: A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991.
- BEREY Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolás 1961-1985. In: Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 5-72.
- BERKOVITS György: Befejezetlen házak. In: Berkovits György: *Terepszemle*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 65-80.
- CSIZMADY Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkokig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- DEMSZKY Gábor: „CS” *Kritika*, 1980/10. 18-21.
- HAJNÁCZKY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013/10. 80-98.
- HAJNÁCZKY Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2013/1. 237-272.
- HAJNÁCZKY Tamás: Cigánypolitikák egykor és ma. In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni”* Válogatott írások szegénységről, cigányságról, kirekesztettségéről. Magyarország felfedezése. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 231-240.
- HAJNÁCZKY Tamás: CS-lakás program. *„Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása”* a Kádár-korszakban. *Romológia*, 2017/14. (megjelenés alatt)
- HAJNÁCZKY Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.”* Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- KOZÁKNÉ KESZEI Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon*. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 5. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001.
- LENGYEL Gabrilla: Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 141-157.

1. sz. táblázat: Az igazságügyi mérnökszakértő vélemények összegzése (saját szerkesztés)²⁶

MIMSZI szám	96/ 1988	97/B/ 1988	98/A/ 1988	98/C/ 1988	92/B/ 1988	93/A/ 1988	93/B/ 1988	94/B/ 1988	95/A	95/B/ 1988	98/B/ 1988	143/ 1988	92/A/ 1988
Földmunka	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Síkalapozás	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Kőművesmunka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ács- és tetőfedőmunka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Befejező kőműves munkák	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Épületbádogos munka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szobafestő- és mázoló munka	-	-	-	n. a.	+	+	+	+	+	+	-	-	+
Épületasztalos munka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Villanyszerezés	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Külső WC építés	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Épületüveges munka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Állványozási munka	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
A felperest ért kár összege	16.713.	15.100.	5.870.	20.988.	24.230.	24.280.	25.570.	31.378.	24.960.	29.210.	10.160.	10.340.	27.762.
A felperest ért kár a költségvetés (297.722. Ft.-) százalékában	5,61 %	5,07 %	1,97 %	7,04 %	8,13 %	8,15 %	8,58 %	10,53 %	8,38 %	9,81 %	3,41 %	3,47 %	9,32 %

+ nem történt visszaélés a kisiparos részéről

- visszaélés történt a kisiparos részéről

n. a. nincs adat (A Miskolci Igazságügyi Mérnöki Szakértő Iroda utólag nem tudta megállapítani, vagy szakmailag megítélni a munka elvégzését)

1. sz. melléklet²⁷

Miskolci Igazságügyi Mérnöki Szakértői Iroda
Miskolc, Rácz Ádám u. 58.
Tel: 52-812
Kirendelő hatóság: Szikszói Bíróság

MIMSZI-sz: 94/B/1988
Ügyszám: P.20.025/1988.

IGAZSÁGÜGYI MÉRNÖKSZAKÉRTŐ VÉLEMÉNY

A szakvélemény 16 számozott oldalból áll.
Készült 6 példányban.
Ez a 6. számú példány.

²⁶ MNL BAZML XXIII-24-25

²⁷ MNL BAZML XXIII-24-25

Mellékelve: 4 db fényképfelvétel.
Kapták: Kirendelő hatóság 5 pld.
Iroda 1 pld.

Miskolc, 1988. szeptember 1.
Készítette:

[...]
okl. ált mérnök
állandó iü. építész szakértő
MIMSZI

I. MEGBÍZÁS

A Szikszó Bíróság 1988. március 15-én kelt P.20.025/1988. sz. alatti végzésében a Miskolci Igazságügyi Műszaki Szakértői Irodát rendelte ki szakvélemény készítésére. Az Iroda vezetőjének kijelölése alapján szakvéleményemet az alábbiakban terjesztem elő.

Felperes: [...]
Alperes: [...]

II. ELŐZMÉNYEK

Alperes kisiparos 1984. évben vállalkozási szerződést kötött felperesekkel, hogy elkészíti a Vilmány [...] szám alatti „CS” jelű családi házat. A kisiparos árajánlatát az általa készített költségvetésben rögzítetteknek megfelelően 297.722.- Ft összegben adta meg. Az alperes által készített költségvetést 1984. szeptemberében a Városi Tanács jóváhagyta és ezt bélyegzőjével is ellátta. A lakóház kivitelezése 1985. évben megtörtént. A kivitelezett lakóépületben a tulajdonosok a használat során különböző károsodásokat és hiányosságokat észleltek. Felperesek a Szikszói Bírósághoz fordultak annak megállapítása céljából, hogy ezek a károsodások és hiányosságok a vállalkozási díjat milyen összeggel csökkentik. A tulajdonos felperesek közlése szerint nem megfelelő mennyiségű és minőségű anyagok kerültek beépítésre, és ennek következtében alperes kisiparos nekik kárt okozott.

III. FELADAT

- I. A [...] tulajdonát képező Vilmány, [...] szám alatti ingatlanon lévő lakóépülettel kapcsolatban állapítsa meg, hogy a keresetlevélben írt hiányosságok fennállnak-e?
- II. Az építészeti hibák, illetve hiányosságok kijavíthatók-e, és ha igen, milyen költségkihatással?
- III. Az I. r. alperes általi kivitelezés a költségvetéshez képest milyen megtakarításokat eredményezett az I. r. alperes részére?
- IV. A feltárt hibák laikus számára mikor váltak érzékelhetővé, s a hibák, illetve hiányosságok épület állagára ható romlásával lehet-e számolni?
- V. Milyen hiányosságok állapíthatók meg egyértelműen a kivitelező hibájából?

VI. A kivitelező hibájából megállapítható hibák és hiányosságok mennyivel csökkentik az ingatlan értékét ahhoz képest, mintha a kivitelezés szakszerű, hibátlan, szakmai elvárásoknak megfelelő, és a költségvetés szerinti lett volna?

IV. SZAKÉRTŐI VIZSGÁLAT MÓDSZERE

A peres felek előzetes értesítése után 1988. július 28-án tartottam helyszíni szemlét. A helyszíni szemlén felperes képviselte magát. Az alperes a helyszíni szemlén nem jelent meg. A helyszíni szemle során felmérésre került helybeni ingatlan, továbbá fényképfelvételeket készítettem a lakásról.

V. SZAKÉRTŐI VIZSGÁLAT MEGÁLLAPÍTÁSAI

A kivitelező által készített és a tanács által jóváhagyott költségvetés sorrendjében, az alábbiakban rögzítem a helyszíni szemlén tapasztaltakat:

1. Földmunka:

A felperesi beadvány a földmunkával kapcsolatban észrevételt nem tesz. A kiadott „CS” jelű lakástípus terve kiemelt padlószinttel kellett, hogy megépüljön és a lábazati falak közötti töltés elkerülhetetlen volt, így azt kivitelező a helyszínen tapasztaltaknak megfelelően el is végezte.

2. Síkalapozás:

A perbeli lakóépület sík területen épült meg, így a költségvetésben szereplő munkanemek a valóságot tartalmazzák.

3. Kőművesmunka:

A peres iratoknál lévő költségvetés tanúsága szerint a 2. oldalon a 14/63/C. jelű munkanemnél utólagos beírás történt a „bodrogkeresztúri” falazati anyag megjelöléssel. Az eredeti költségvetés itt gápszilikát blokk falazatot írt elő. Az anyagminőség változásról a tanácsnak tudomása volt. Rögzíteni kell, hogy a két építőanyag sem költségvetés kihatásában, sem szerkezeti értékben nem azonosítható. Eltérés volt tapasztalható az oromfal falazásában, mely a költségvetés szerint 17,5 cm vastag blokkteglából került volna megépítésre, helyette 10 cm vastagságú gápszilikát válaszfalból készült a fal. A betervezett 2 db. G 48. jelű vasbetongerenda a válaszfalak alapozása helyett került költségelésre. A kivitelezés során ezek a gerendák nem kerültek elhelyezésre, helyettük helyszíni sávalap készült. A két alapozás statikai értéke egyenlő és a költségvetés kihatása is azonosnak mondható.

4. Ács- és tetőfedőmunka:

A költségvetésben szereplő 453 Ft/m² anyagértékből nem lehet pontosan megállapítani, hogy milyen anyagminőséget takar az egységár, illetve a deszkázásra milyen anyag és hozzá tartozó érték került beállításra. Az árból következtetve, az első és felső deszkázás 24 mm vastagságú deszkafelhasználást tételez fel. Minőségi eltérés volt tapasztalható a helyszínen az ereszdeszkázásnál, mely hornyolt és gyalult kivitelű kellett volna, hogy legyen, viszont a helyszínen ez is szél-deszkából készült.

5. Befejező kőműves munkák:

Alperes kisiparos az általa elkészített lakásnál rossz minőségű vakolatot készített, ezért minőségi levonást kell eszközölni. A helyszíni szemle során megállapítottam, hogy a homlokzatvakolat készítésénél kivitelező az udvari és a szomszéd felőli kőporos vakolatot nem készítette el, helyette csak alapvakolatot hordott fel a falra. Megállapítottam továbbá, hogy a padlástér salakbeton burkolata egyáltalán nem készült el.

6. Épületbádogos munka:

A helyszíni szemle során megállapítottam, hogy ez a munkafázis egyáltalán nem készült el, helyette alperes betonszegélyt készített.

7. Szobafestő- és mázoló munka:

Kivitelező alperes a munkákat megfelelő minőségben elvégezte.

8. Épületasztalos munka:

Kivitelező az általa beszerzett nyílászárókat elhelyezte, viszont mind a szobában, mind pedig a konyhában elhelyezett ablakok nyílászárói vízzel nélkül készültek. Ennek hiánya következtében mind a konyha, mind pedig a lakószoba a csapócső következtében beázik.

9. Villanszerelés:

E munkák megítélése nem tartozik Irodánk kompetencia körébe, így annak minőségére nyilatkozni nem tudok.

10. Külső WC építés:

A költségvetési kiírásnak megfelelően elkészült.

11. Épületüveges munka:

A költségvetés 3 mm vastagságú húzott síküveget tartalmaz, a helyszíni szemlémen mért valóságos üvegvastagság 2 mm.

12. Állványozási munka:

A munkák elvégzéséhez állványépítésre szükség volt.

13. Anyagárkülönbözet:

A költségvetés 1980. január 1-én érvényes anyagárral készült és 1983. évi árindexeket alkalmazott a kisiparos. Tekintettel arra, hogy a kivitelezés időpontja 1985. év volt, és 1983-85. évben többször volt anyagáremelés, így a kivitelező által beállított árindexekkel növelt anyagár a valóságos árnál alacsonyabb.

VI. A SZAKÉRTŐ VÉLEMÉNYE

I. A [...] tulajdonát képező Vilmány, [...] szám alatti ingatlanon lévő lakóépülettel kapcsolatban állapítsa meg, hogy a keresetlevélben írt hiányosságok fennállnak-e?

- a keresetlevélben rögzített sorrendnek megfelelően véleményemet az alábbiakban rögzítem:

- ad. 1. A kivitelezés során nem a költségvetésnek megfelelő és kiírt anyag került felhasználásra.
- ad. 2. A padlástérben, mint azt rögzítettem már, nem készült salakbeton burkolat.
- ad. 3. A padlás felső deszkázata hiányosan készült el.
- ad. 4. A kéményszegély nem készült el.
- ad. 5. A 3 mm-es üveg helyett 2 mm-eset helyezett el.
- ad. 6. A kivitelezés megfelelő volt, a használat során jelentkezett az ajtóknál toklazulás.
- ad. 7. A mennyezetvakolat repedése nem anyaghiba miatt keletkezett, hanem a borított gerendafödém vakolatának tipikus hibája miatt. A borított gerendafödém és a hozzá csatlakozó szarufák hőtágulása nagyobb, mint a mennyezetvakolaté, ezért hajszálrepedések alakultak ki. Ez egy természetes jelenség.
- ad. 8. A vakolat minősége több helyen nem megfelelő, ezért minőségi kifogást kell eszközölni. II. osztályba sorolom a minőséget és ezért 8 % értékcsökkenést állapítok meg. A bejárati ajtó megfelelő minőségű és a költségvetésben elírtaknak megfelelően került elhelyezésre.
- ad. 9. A bejárati ajtóhoz vezető lépcső és a fal között hajszálrepedés található, ez nem kivitelezői hiba, ugyanis a lépcső alapja külön került kivitelezésre, és így a két szerkezet természetesen különböző mértékben süllyed és keletkezik a kettő között hajszálrepedés.
- ad. 10. A betonkoszorú kialakítását sem a típussterv, sem pedig a költségvetés nem tartalmazza, így az nem kivitelezői mulasztás.

II. Az építészeti hibák, illetve hiányosságok kijavíthatók-e, és ha igen, milyen költségkihatással?

- Az építészeti hibák egy része javítható hiba, más része pedig nem javítható. Az utóbbi esetben értékcsökkenést kell megállapítani, az előbbi esetben pedig a kijavítás költségét, illetve az elmaradt munka költségét kell kimunkálni.

a.) Nem javítható munkák, melyeknél értékcsökkenést kell alkalmaznom, a következők:

- bodrogkeresztúri blokk alkalmazása miatt	5.290.- Ft
- oromfal anyagkülönbözete miatt	880.- Ft
- ereszdeszkázás és oromdeszka különbözete miatt	560.- Ft
- húzott síküveg vastagságkülönbözete miatt	<u>250.- Ft</u>
	6.980.- Ft

b.) Javítható elmaradt munkák kimunkálása:

- padlástér salakbeton burkolat hiánya miatt	5.973.- Ft
- kéményszegély hiánya miatt	969.- Ft
- homlokzatvakolat 50 %-os hiánya miatt (anyag és díj)	5.458.- Ft
- lábazat hiánya miatt	<u>1.980.- Ft</u>
	14.380.- Ft

c.) Minőségi hiányok:

- a nyílászárók nem tökéletes beépítése, takarólecek, festés-mázolási elégtelenség hiánya miatt	1.500.- Ft
- rossz minőségű vakolat beépítése miatt (8 %)	<u>2.100.- Ft</u>
	3.600.- Ft

d.) Hibás, rossz kivitelezés miatt az udvar felőli falban lévő repedés helyreállításához szükséges anyag és díj értéke 6.418.- Ft

III. Az I. r. alperes általi kivitelezés a költségvetéshez képest milyen megtakarításokat eredményezett az I. r. alperes részére?

- Az I. r. alperes által el nem végzett munkák, illetve szakszerűtlen kivitelezés következtében 31.378.- Ft összeghez jutott jogtalanul.

IV. A feltárt hibák laikus számára mikor váltak érzékelhetővé, s a hibák, illetve hiányosságok épület állagára ható romlásával lehet-e számolni?

- A feltárt hibákból a használatbavétel időpontjában, illetve az építés során észlelhető volt a gázszilikát blokk kiváltása más anyagra, továbbá a padlástér felső deszkázásának hiánya, valamint a padlástér lebetonozása. Ugyanígy észlelhető volt a homlokzat kőporos vakolásának két homlokzati felületén való hiány, hiba csak a költségvetés ismeretében áll fenn. Az épület további romlásával csak a gyenge minőségű vakolat esetleges leválásával kell számolni.

V. Milyen hiányosságok állapíthatók meg egyértelműen a kivitelező hibájából?

- Az előzőekben feltárt hiányosságok egyértelműen a kivitelező hibájából állapíthatók meg, vagyis nem tervszerinti anyag beépítése, vagy nem szakszerű kivitelezés következtében. Megállapítható egyértelműen, hogy a megrepedt, eltört falazat szakszerűtlen kivitelezés, illetve gyenge minőségű anyag beépítésének következménye.

VI. A kivitelező hibájából megállapítható hibák és hiányosságok mennyivel csökkentik az ingatlan értékét, ahhoz képest, mintha a kivitelezés szakszerű, hibátlan, szakmai elvárásoknak megfelelő, és költségvetés szerinti lett volna?

- A ténylegesen kimunkált hibák, hiányosságok döntő többsége utólagos pótlással eltüntethető (ilyenek az elmaradt munkák teljes egészében, melyeket a II/b. pont tartalmaz). Egy részük kicserélése, illetve javítása csak nagy költségekkel lenne lehetséges, ezért ezeknél értékcsökkenést állapítok meg. Végző soron a lakóépület a szakszerűtlen és el nem végzett munka következtében 31.378.- Ft-al volt kevesebb.

Miskolc, 1988. szeptember 1.

[...]
okl. ált mérnök
állandó iü. építész szakértő
MIMSZI

1. sz. felvétel

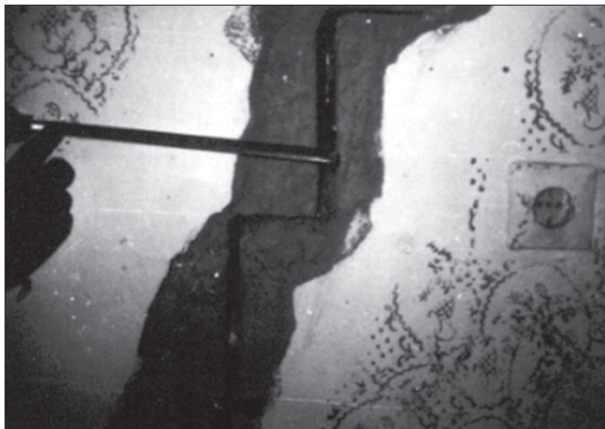
2. sz. felvétel

3. sz. felvétel

4. sz. felvétel

Kirendelő hatóság:
Szikszói Bíróság

MIMSZI: 94/B/1988
Ügyszám: P.20.025/1988.

SZAKÉRTŐ DÍJ- ÉS KÖLTSÉGJEGYZÉK

A fenti számú ügyben 1988. VII. 28. napjától 1988. IX. 1. napjáig au alább felsorolt munkafázisokban elvégzett szakértői munkákról:

1988. VII. 28-án: Helyszíni szemle	1 óra,
1988. VIII. 31-én: Számítások végzése	5 óra,
1988. IX 1-én: Szakvélemény készítése	<u>6 óra</u>
	12 óra

12 óra á: 75.- Ft	900.- Ft
30 % költségátalány	270.- Ft

Készkiadás:

KG 57-96 frsz.-ú hivatali szgk. használata

Miskolc-Vilmány-Miskolc útvonalon (osztott km)

136 km á:	4,20 Ft	571,20 Ft	1/8 része	71,40 Ft
1 tekerics film á:	42,- Ft		1/8 része	5,30 Ft
<u>6x4 db = 24 db fényképfelvétel á:</u>	<u>15.- Ft</u>			<u>360.- Ft</u>
Összesen:				1.606,70 Ft

azaz egyezerhatszázhat 70/100 forint.

A szakértői díjak megállapítása (megfizetése) esetén a „Tájékoztató a szakértői díjak megfizetésére vonatkozó jogszabályok alkalmazásáról” c. melléklet „B” pontja szerint kell eljárni.

A díj és költségjegyzéket ellenőriztem,
a ráfordításokat igazolom:

[...]
(vezető)

[...]
okl. ált. mérnök
állandó iü. építész szakértő
MIMSZI

Miskolc, 1988. szeptember 1.

NAPLÓ

Ctrl

- 107 Kemény Réka: Bali János (szerk.): Cigány világok a Kárpát-medencében
- 110 Molnár Luca: Hajnóczky Tamás – Szále László (szerk.): „Ne félj, a tél meg fog gyötörni”
- 117 Hajnóczky Tamás: A dzsumbuj arcai

Kemény Réka

Bali János (szerk.): Cigány világok a Kárpát-medencében

Cigány néprajzi tanulmányok 17.

Magyar Néprajzi Társaság – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Intézet, Budapest, 2017. 249.

Tanulmánykötetet bemutatni mindig nehezebb, mint egy-egy önálló tanulmányt a szerzők témaválasztásának és stílusának sokszínűsége, valamint maguknak a megfogalmazott tudományos eredményeknek az egymástól akár nagyban eltérő társadalom-, bölcsészettudományi, ill. interdiszciplináris relevanciája és megbízhatósága miatt. A Magyar Néprajzi Társaság által megjelentetett *Cigány néprajzi tanulmányok 17. kötete*, Cigány világok a Kárpát-medencében alcímmel jelent meg, és az általa bemutatott világok, hol mikro-, hol makroszintűek: egyaránt szerepel a kötetben két személy közötti viszony ábrázolása, mint egy falu, valamint több falu interetnikus együttélésnek ismertetése; egy foglalkozás bemutatása, továbbá megyei szociológiai elemzés is, hogy csak néhányat említek. Amilyen sokszínűek a témák, olyan sokszínűek a tanulmányok maguk is; hol elnagyoltak, és csak kevésbé jól megragadott módon mutatják be a kutatott kérdést néhány választott kritérium mentén, hol pedig a legprecízebben és legrészletesebben, a módszertani és kutatói dilemmákat is az olvasó elé tárva járják körül a választott témát. Közös bennük, hogy a kutatások egytől-egyig a kárpát-medencei cigányság képét igyekeznek kitágítani az olvasónak.

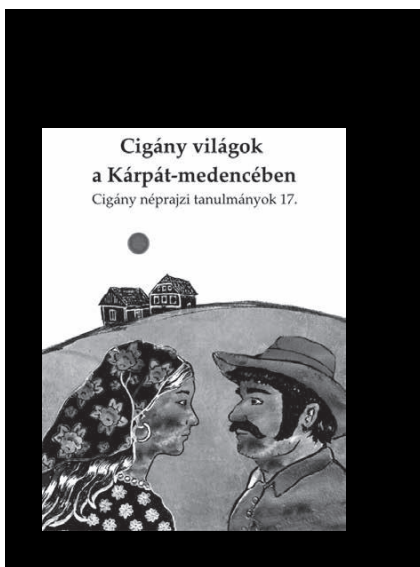
A kötetet Hála József nyitja, aki Eötvös Albert cigányprímás és Hermann Antal néprajzprofesszor, ciganológus kapcsolatába enged rövid betekintést a zenész levelein keresztül, rávilágítva, hogy ez a viszony túlmutat az adatközlő és kutató kötelékén. A tanulmány igen izgalmas pontja maga a függelék, ami ezeket a leveleket tartalmazza. A következő kutató Horváth Sándor, aki a Vas megyei cigányok történetéről és néprajzáról ad összefoglalót, a 16. századtól kezdve egészen a 19. század végéig. A tanulmány a vasi cigányság története mellett az anyagi kultúráról (idesorolva a lakásviszonyokat, a foglalkozásokat és a viseletet) és a szellemi kultúráról (jeles napok, halál, vallásosság, hiedelemvilág, zene, tánc) bővebben értekezik, ám a társadalomnéprajzról éppen hogy csak szót ejt. A címben szereplő „néprajzi mozaik” valójában jellemző a tanulmányra, bele-belepillantunk a megyei cigányság néprajzába, de a szerző mélyebb leírásba és elemzésbe nem bocsátkozik.

A cigányságra történő utalásokat kutatta Mihály János az udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvekben. Bemutatja, hogy a cigány szó, és annak különböző változatai milyen jelentéstartalommal bírtak az adott korban, továbbá elemzi, hogy milyen adatok nyerhetőek az akkori cigányság életmódjához, státuszához, foglalkozásához kapcsolódóan az egyes peres eseteken keresztül. *Tiszamenti montázs* címmel szemlézi Pethő László a Tiszaroffi cigányságról, cigány-magyar együttélésről szóló tudósításait a megyei (pl. Szolnok Megyei Néplap), ill. néhány más központi lapnak, folyóiratnak és könyvnek (pl. Népszava, Csalog Zsolt Parasztregénye). A metodológiai hiányosságok (kiválasztás szempontjai a tudósításoknál) és az egyes szövegrészletek összekapcsolódása, valamint a végső elemzés hiánya miatt a kötet ezen tanulmánya valójában csak egy montázs erejéig alkalmas bemutatni a helyi, ill. környékbeli interetnikus és hatalmi viszonyokat a 20. században. Egészen nagy a kontrasztot alkot vele szemben a soron következő; Hajnáczy Tamás, aki a pártállam cigánypolitikájának végrehajtását elemezte Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vetítve. A kutató megállapítja, hogy a szocialista időszakban a „cigánykérdés” mint rendészeti és egészségügyi kérdés tematizálódott. A tanulmány gazdag, leginkább primer forrásanyaga (törvények, 1961-es pártrendelet, járási jelentések stb.) által a szerző bemutatja a korszakra jellemző kényszermosdatásokat, a telepfelszámolási (CS-lakás) programot, ill. annak sikertelenségét; a cigányság iskolázottságában és foglalkoztatásában létrejött változásokat, továbbá magának a kormánypártnak a cigánysághoz való viszonyában létrejött fordulatát is (kényszerasszimilációtól a cigányság nemzetiségként való elismerésig).

Balatonyi Judit *Személyes múlt és emlékezet* c. tanulmánya egy hegyháti beás férfi önéletírási kísérleteinek bemutatására törekszik. A kutató, aki eredetileg a helyi interetnikus viszonyok feltérképezése okán kezdett interjúorozatotba az adatközlővel, a kutatás lezárulta után a férfi autobiográfiájának létrejöttét is végigkísérte. Az önéletírásban nem csak a férfi visszaemlékezései jelennek meg, az alkalmi író ugyanis a beás cigányság eredettörténetét, helyi hagyományait és a saját megállapításait is beleszötte

a könyvbe – a tanulmány a könyvírás folyamatába, valamint a könyv tematikája mögött meghúzódó motívumokba enged betekintést. A beás férfi önéletírása érdekes személyes betekintést ad az előző tanulmányban megismert, nem csak BAZ megyére, hanem az egész országra kiterjedő telepfelszámolási programba a szerző saját gyermekkori élményein keresztül. Külön figyelmet érdemel a függelék, ami a beás férfi könyvének átdolgozott szövegeit tartalmazza.

A tánccal klasszikus néprajzi témát választva mutatja be annak nem klasszikus továbbélését Korzenszky Tamás, mégpedig azt, hogyan éltetődik tovább a zabola-pávai cigány közösségekben a tánc hagyomány napjainkban a román elektronikus pop-folkzene, a manele segítségével. A szerző először bevezet a zabola-pávai cigánytáncok motívumvi-

lágába és táncrendjébe, továbbá ismerteti az egyik fiatal táncos egyéniséget is. Aki jártas a nem cigány magyar néptáncok motívumvilágában, annak igazán érdekfeszítő lesz a kettő összevetése, különösen a nő irányító szerepe a páros tánc során. A klasszikus téma után egy módszertani tanulmány következik, a részvételen alapuló kutatások különböző irányzataiba (pl.: részvételi akciókutatás) és klasszifikációjába (pl. Sarah White-féle) vezet be minket Lajos Veronika, példáit elsősorban a kortárs magyar roma-kutatásokból származtatva. A tanulmány kiindulópontját a 21. századi kortárs világ társadalmi praxisainak vizsgálata képezi, a társadalmi felelősségvállalás és az érintettek bevonása paradigmájának alkalmazásával. Körképet nyújt a hazai romakutatások területén alkalmazott együttműködési és részvételi gyakorlatokról, kitérve a részvételi és tudástermelési dilemmákra is.

A módszertani kitekintés után ismét egy klasszikus etnológiai téma, a pásztorok világa jelenik meg Béres Sándor tanulmányában, ám újfajta megközelítésben megvilágítva azt. Egyrészt a szerző a magyar nyelvterületen élő cigány származású pásztorokkal kapcsolatban közöl adatot, amely addig nem képezte vizsgálat tárgyát, másrészt a „kinthálókka” szemben az alacsonyabb presztízsű, ún. „belső” pásztorokat veszi górcső alá. Mint ahogy a címből sejteni lehet (*Adalékok cigány származású pásztorok vizsgálatahoz*), az írás inkább egy új, a maga területén úttörő kutatásnak kíván megágyazni, mintsem mélyebb következtetéseket levonni. A tanulmány igen értékes részét képezi az adatközlőktől származó szövegrészletek.

A kötet leghosszabb és egyben talán legérdekesebb tanulmánya az utolsó, Tompos Krisztináé, amelynek címe *A női szerep változása az érpataki cigány lakosság körében*: ebben az ifjú néprajzkutató az északkelet-magyarországi Érpatakon folytatott terepmunkáinak eredményeit ismerhetjük meg. A kutató a község nyolc nőtagjának életútját mutatja be kb. 1940-től napjainkig, és elemezi ezen keresztül, az átalakuló női szerepeket Érpatakon olyan életútbeli és magánéleti fordulópontokon és életeseményeken keresztül, mint a telepről való elköltözés, a párválasztás, házasság, az anyóssal való viszony, ill. a nagymamává válás, továbbá hosszú részt szentel a nők munka világába való bekapcsolódásának is. A tanulmány kiemelkedő pontjainak tekinthetőek azok a részek, amelyekben Tompos bemutatja azon dilemmákat és nehézségeket, amikkel kutatóként szembesült (pl. leírja azt az alapvető problémát, hogy a nyelvhasználati különbségek miatt az adatközlői nem értették az általa feltett kérdéseket, ill. azt az igen kényes szituációt is, amikor a férj interjúzás közben meghallotta a feleségét a korábbi házastársáról beszélni).

Mint ahogy azt a bevezetőben is említettem, a kötet maga nem egységes sem a kutatási kérdések, sem a végső konklúziók tekintetében, ám több fiatal kutató megismerésére is lehetőséget ad, és széles palettája miatt mindenki megtalálhatja benne a számára kedves témát.

Molnár Luca

Hajnáczky Tamás – Szále László (szerk.): „Ne félj, a tél meg fog gyötörni”

Válogatott írások szegénységről, cigányságról, kirekesztettségéről
Magyarország felfedezése. Gondolat Kiadó, 2017. 306.

„Az egész táj vad fájdalom.
S a gróf mulat valahol.”²

A Károli Gáspár Református Egyetem támogatásával megjelent kötet a *Magyarország felfedezése* sorozat egy újabb remekműve. Főleg amiatt, hogy valóban válogatott írások gondosan összhangba hozott gyűjteménye, mely a teljesség és egység igényére törekedve állította fókuszba Magyarországot olykor elfeledett lakóinak mondanivalóit.

A két szerkesztő, Hajnáczky Tamás és Szále László, valamint kutató társaik, évek óta komolyan foglalkoznak többek között a szegénység, kirekesztés, migráció, egészségügy, oktatás témakörökkel is, melyek nyomán összegyűlt elméleti és tapasztalati tudásukat, kutatási eredményeiket e kötetbe foglalva tárják a fürkésző olvasó elé, a címadó három fő témára fókuszálva. Olyan jelentős pillanatokban teszik mindezt, amikor a szegénység mértékét, sőt létezését sem igazán ildomos feszegetni, ha mégis ez történik, akkor a valóság egy plasztikázott, kozmetikázott lenyomata jut el a nagyérdeműhöz, mely a felszín kapirgálásánál nem jut tovább. A kötet válogatott írásait olvasva azonban nem lehet csak úgy elmenni a szegénység és kirekesztettség köztünk élő arcai mellett.

E könyvet az *Új Egyenlítő* folyóirat közelmúltbeli (2016) megszűnése hívta életre, bizonyítva a periférián élők létezését. A periodika szerkesztői biztosították, hogy az írások „egyszerre korszerűen nemzeti és öntudatosan európaiak”², minőségi és kritikai párbeszédre inspirálóak, valamint nyitottak legyenek minden igényes gondolkodó és kutató számára. A szerkesztők ezt az örökséget minőségben és tartalomban igyekez-

Kisebbségpolitikai szakértő

- 1 ADY Endre – A grófi szerűn. In: Ady Endre: *Válogatott versek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 413.
- 2 ³ GALLÓ Béla: Lapzárta. In: Hajnáczky Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni”* Válogatott írások szegénységről, cigányságról, kirekesztettségéről. Magyarország felfedezése. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 276.

nek visszaadni, azzal a kihívással együtt, hogy több mint ötszáz írás jelent meg 2013 óta, ezért lehetetlen küldetés lett volna mindegyikre kitérni. A végeredményt ezért bátran nevezhetjük a folyóirat első best of válogatásának. Annyi ugyanis biztos, hogy az ilyen „rejtőzködő szociográfiákra” továbbra is éhes lesz a „koldus sereg”/ társadalmunk igényes jelenlegi és jövőbeli gondolkodója, akár online, akár nyomtatott sajtó vagy könyv formájában jut el hozzá.

A kötet logikai felépítésekor Hajnáczy Tamás és Szále László törekedtek a minőségi és generációs sokféleség finom egyensúlyára, ahol mindenkire jellemző a valóság szenvedélyes hajszejának tapasztalata. Akiknél ezt már évtizedes munkásságuk szavatolja: Bíró András, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Kopátsy Sándor, Németh György, Tanács István és mások, akik pedig a műfaj/szakma elkötelezett titánjai: Czippere Zsófia, Hajnáczy Tamás, Kiss Ambrus, Szabó Anna, Szügyi Jerne. A válogatás Magyarország közel harminc évének valóságára igyekszik reflektálni, fantazmagóriák nélkül, kielégítő minőségben, de abban a tudatban, hogy sok aktuális kérdéskör maradt ki. Szerkezetében – az Új Egyenlítőhöz hűen – itt is megjelenik a riport-tanulmány-párbeszéd módszertani és szemléleti szent hármasa. Az első, a mi van, és mit látunk (szociográfia, riport); a második, hogyan értelmezzük ezt (tanulmány); a harmadik pedig a mit tehetünk együtt a változás érdekében (párbeszéd) kérdése.

A szerkesztők két nagy egységre osztották az írásokat. Az első rész, *Akinek korog a gyomra*, tartalmazza azokat a szociográfiákat, riportokat és tanulmányokat, melyeket olvasva a magyar társadalom égbe kiáltó realitásával találjuk szembe magunkat, de hálstennek nem maradunk teljesen magunkra, mert minderről a közélet jeles szereplői folytatnak nívós párbeszédet. A *Cigány mumus* címet viselő második egység is szervesen kapcsolódik a szegénység témaköréhez. Mivel a szegénységet más dinamikák is árnyalják, a szerkesztőpáros bölcsen és finomhangolva előzi meg a két „létező” – vagyis a cigányság és a szegénység – összemosását. Ezért válogattak be olyan társadalomtörténeti közléseket is, melyek megvilágítják ama tényt, miszerint százezrekre volt, és a most köztünk élő leszármazottaikra van – többnyire negatív – hatással a korábbi rendszer és annak velünk élő metamorfózisai.

A következőkben a kötetbe beválogatott, szervesen és önállóan is erős írásokat mutatom be azzal a küldetéssel, hogy minél többen csatlakozzanak ahhoz a korábban említett „koldus sereghez”, mely éhezi korunk valóság ízű írásait, véleményeit.

Teljesen biztos, hogy csak etnikai, nemzeti, nyelvi, vallási, szexuális orientáció stb., az eddig általunk egyértelműnek vélt okok miatt rekesztődnek ki, kerülnek a szegénységi küszöb alá bizonyos csoportok? Vagy az exklúzióknak léteznek kevésbé látványos és rejtőzködő, nehezen azonosítható módjai is? Elsőként a szociográfiák, riportok közül, egy, a témájában és hangulatában is kiemelkedő írást mutatok be, mely rögtön az elején közelebb viszi az olvasót az iménti kérdéshez.

Szügyi Jerne *Sodródás* című írásában számol be osztályfőnökként szakközépiskolás tanítványai korántsem idilli mindennapjairól. Helyszín Budapest, egy szakközépiskola, huszonegy fős tizedik osztálya. Ebből a tizennégy diákjával folytatott beszélgetés kegyetlenül őszinte, és ha alanyaira koruk miatt igenis gyerekként gondolunk, gondjaik és küzdelmeik mellett korántsem szabadna csak úgy elmenni. A szakközépiskolások valódi mindennapjairól ugyanis nem sokat hallani a tv-ben, a mainstream online médiumok vezércikkeiben sem gyakran kapnak helyet, bizonyára a Z generáció tinédzsereinek szokásos életét élük, gondolhatnánk akár ezt is. Sajnos a szomorú igazság az, hogy a

megkérdezett diákok nagy része munkát végez, a tanítási napokon rendszeresen, és/ vagy a szabadidejüket feláldozva akár még hétvégente is, rosszabb esetben pedig az iskola helyett vállal diákmunkát, hogy segítse a családját. Noha Szűgyi mintája korántsem reprezentatív, képes érzékeltetni társadalmunk ezen a területén is égbe kiáltó igazságtalanságait. Hiszen, ha megnézzük az ENSZ 1989-ben elfogadott gyermekjogi egyezményét, láthatjuk, hogy már akkor is célkitűzésként szerepelt az iskolába járás rendszerességének előmozdítása, a lemorzsolódás csökkentése, illetve minden olyan jog biztosítása, mely a gyerekek lelki, szellemi, ekölcsi, testi fejlődését a lehető legnagyobb mértékben segíti. A gyerekek általában csak a tünet hordozói, szokták mondani a szociális szférában, így fokozottan igaz, amit Szűgyi tapasztal *„a gyenge osztályzatok, a tanulás teljes elhanyagolása, a munkavállalás mögött nemcsak nehéz gyereksorsok állnak, de kemény felnőttsorsok is”*³. Ezek a családok kiszolgáltatott, kilátástalan helyzetben vannak, erőn felül vállalnak több műszakot vagy munkát, és az egyéb – esetükben már luxus számba menő – szükségletekről való következetes lemondás is jellemző a család minden tagjára. Ennek következtében ezeknek a fiataloknak az álmaik szerények – már ha vannak – és jövőről alkotott elképzelésük mellbevágóan reális. Szűgyi hangsúlyozza, hogy legyen a környezetükben legalább egy számukra megbízható, értékrendet, etikát kínáló, hiteles felnőtt az iskolából, mert ha nincs, akkor többüknél nagyon-nagyon fiatalon, a párkapcsolat, a szülőként funkcionáló társ válik életük egyetlen értelmévé – bárki, akitől elég figyelmet és törődést kapnak.

A következő írásban szintén a szegénység és kirekesztés egyik arca mutatkozik meg Szabó Anna, *A gyermekkori látássérülés és a mélyszegénység* c. szociográfiájából. Tételizzük fel, hogy egyértelmű, a látássérült gyerekek későbbi iskolai teljesítménye nagyban függ a korai felismerés, orvosi beavatkozás, kontrollvizsgálatok, optikai segédeszköz és a fejlesztés folyamatában való részvétel lehetőségétől, valamint azoknak a lehetőségeknek földrajzi elhelyezkedésétől és még sok minden mástól is. Szabó Anna utazótanárként látássérült gyerekeket vizsgált, így első kézből tapasztalta meg, hogy élnek az országban kicsiny, elzárt, szegény településeken olyan gyerekek – akiknek rutin műtéttel helyrehozható – szembetegségét nem, vagy túl későn ismerik csak fel. Akik orvosi ellátást nem, vagy csak késve kapnak, a szemüvegre és annak cseréjére egyszerűen nincs pénz, a gyógypedagógiai segítséget és a látásnevelést pedig nem tudják igénybe venni, szintén földrajzi okból kifolyólag. A kisgyermekkori éhezés, az idegrendszert érő nem megfelelő, vagy hiányzó ingerek végleges károsodást okoznak, ebből következik, hogy a gyermekkori látássérülés, annak elhanyagolt esetei szoros összefüggésben vannak a mélyszegénységgel, depriváltsággal, melyek az egyén életminőségére és iskolai pályafutására végzetes következményként hatnak. Szabó éberségre int, hiszen ha a megváltott munkaképességű, így a látássérült személyek csekély munkaerőpiaci lehetőségeit vesszük górcső alá, a hátrányos helyzetű gyerekekre még „sötétebb” jövő vár.

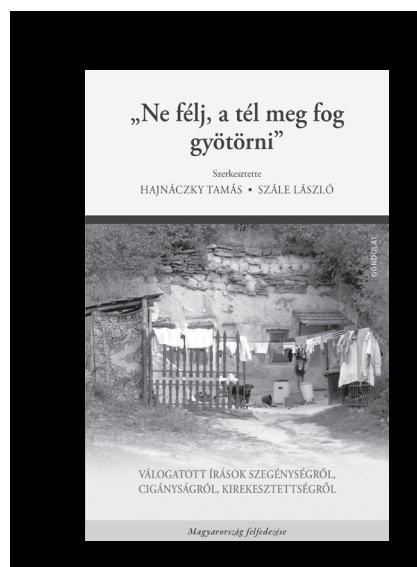
Tanács István a magyar mezőgazdaságban rejlő potenciált mutatja be a *Napszámosok és az Akinek korog a gyomra, nem válogathat* című riportjain keresztül más-más aspektusból. Meglátása szerint ma Magyarországon egyszerre van jelen a számottevő munkanélküliség, a szelidítésére létrehozott és egyre elhatalmasodó közmunka, a nyugatra történő tömeges elvándorlás és a növekvő munkaerőhiány. Ez a jelenség a

3 SZŰGYI Jerne: Sodródás. In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni... I.m.* 41.

munkaigényes hazai mezőgazdasági kultúrában a leglátványosabb, ahol a nagymértékű fejlődési lehetőségeknek és a vidéki lakosságot helyben tartó erő akadály a rapszodikus gazdaságpolitikából és az egzisztenciális bizonytalanságból adódó munkaerőhiány. Ilyen körülmények között például egy tíz fős háztartást ötven éves családfőként, Kelet-magyarországon napszámából és idénymunkából tisztességesen fenntartani csak keserves erőfeszítések árán sikerülhet, és még nem szóltunk a családtagok egészségi állapotáról sem, ami nagymértékben terheli az amúgy is szűkös kasszáját. Egy napszámos nem finnyáskodhat, minden az ő kockázata: ki van szolgáltatva az időjárásnak, az évszakoknak, a munkaadó kényének, és ebben a nyílt függőségi viszonyban pontosan tudják, hogy aki rászorul, csak oda tud visszamenni. A másik oldalon pedig ott van a munkaadó, akinek a legnagyobb munkacsúcsban van szüksége megbízható, igényes munkaerőre, hogy ne okozzanak kárt a termésében a nemtörődöm, hanyag – esetenként külföldi vendégmunkások. A másik jellemző, hogy a magyar napszámosok sok esetben csak akkor mennek dolgozni, amikor már nincs pénz és ha megkapják fizetségüket egy nap után, addig nem mennek vissza, amíg tart az a pénz, így aztán az ő kiszámíthatatlanságuk miatt fanyalodnak rá a gazdák a szürkegazdaságban működő felhajtó cégek segítségére, és az ukrán, román emberek munkájára. Mióta azonban nekik is jobban megéri Spanyolországban, Németországban idénymunkát vállalni, azóta még bizonytalanabb egy-egy hazai termelő és munkavállaló helyzete a mezőgazdaságban. Így aztán marad a verseny az import áruval, ami három napig kevésnek vélt magyar áru esetén azonnal megjelenik a pesti nagybani piacon. *„Ilyen kondíciókra nem lehet egy ágazat fejlesztését alapozni”* – véli Sarusi Kiss László, zöldségtermelő.⁴

A bevezetőben említettem, hogy a magyar valóság realizálása után nem marad magára az Olvasó, mert a közélet érintett szereplői párbeszédet kezdeményezve adnak fogódzókat. Ilyen, „régimódi” – vagyis egymást tisztelő – párbeszédet folytat Ferge Zsuzsa (szociológus, egyetemi tanár) és Pásztor Béla (Veresegyház polgármestere) *Köthető-e feltételhez a szociális juttatás* címmel. Ferge álláspontja szerint *„a minimális megélhetés feltételek nélküli biztosítása nem azt jelenti, hogy az embernek nincsenek kötelezettségei és felelősségei. Épp ellenkezőleg: megkönnyíti ezek teljesítését.”*⁵ Véleménye szerint a civilizált együttélésnek ezernyi feltétele van, azonban a *„tartósan éhező-fázó, teljes létbizonytalanságban élő emberek kényszerűen elszakadnak a civilizációtól.”*⁶ Elveti azt a gondolkodási módot is, mely szerint a szegények saját hibájának kéne tartani, hogy *„nem keresnek, nem találnak munkát; hogy elvesz-*

- 4 TANÁCS István: Akinek korog a gyomra, nem válogathat. In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni... I. m. 67.*
- 5 FERGE Zsuzsa és PÁSZTOR Béla vitája: Köthető-e feltételhez a szociális juttatás. In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni... I. m. 154.*
- 6 Uo. 154.

*tették a lakásukat; hogy túl nagy társadalmi terhet, ráadásul bűnözési veszélyt jelentenek; és még a kapott pénzegélyt is rosszul költik el*⁷ Mindezt nem inkább a többségi társadalom gyengeségeként kellene-e értelmezni? Számára nincs érdemes vagy érdemtelen szegény, emberek vannak, akik nem tudnak megélni – csak vegetálni – a kapott bérekből sem, nemhogy a szociális juttatásból, melyet nehezen egészíthetnek ki tisztességes munkával, és ezt a keveset még rajtuk kívül álló tényezők miatt is megnyirbálnának. Humánusan, de következetesen szigorúbb elveket vall Pásztor Béla, aki úgy vélekedik, hogy *„tanulni muszáj, önálló, érett, öntudatos felnőtté válni muszáj, s ha a felnőtté válás útjának elején ehhez lökést ad, hozzásegít a szociális segély visszatartásának fenyegetése, akkor ennek alkalmazása”*⁸ helyénvaló. Véleménye szerint a segélyezés rendszere nem megfelelő, mert nem tud egyedi problémákat kezelni, *„márpedig a problémák mindig egyediek és személyesek”*⁹, a megoldásnak is ilyennek kell lennie. Egy egész közösség mindennapjáért felelős polgármesterként a munkában hisz és annak tartást, jövedelmet termelő hatásában, nem pedig a segélyben, mely tapasztalata szerint, segít beleterödni egy vegetatív, igénytelen életmódba.

A Ferge-Pásztor vitára reflektál Krómer István, azonos című írásában, és a lehet-e feltételt szabni kérdés helyett feltesz egy másikat: mi a cél? Ha olyan segélyezési módszert találunk, amely által maga a segélyezés igénye csökken, és magát a kiszolgáltatott állapotot sikerül megszüntetni, az már egy jó irány. Azonban még egy kérdést is feltesz: célra vezető-e ez az eszköz? Vagyis *„elindítja-e a segélyt ma még passzívan várót az öngondoskodás felé?”* Írását hasonló véleménnyel zárja, mint Pásztor, mert ő sem hisz az *„univerzális terápiákban”*, mindenkinek személyre szabottan kell segíteni. Egyeseket a *„cselédmentalitásból a bátrabb kezdeményezés felé”* terelni, mások elől a *„bürokratikus akadályokat”* kell elgörgetni, megint másoknak pedig akár még a kézmosás preventív előnyét is el kell magyarázni.

A második egységben szintén a riportok, tanulmányok és párbeszédtek tudósítanak ezúttal a cigányságról, jelenkori társadalmi helyzetükről és az oda vezető útról.

Ráckeve egyik külvárosát, főleg szegények – cigányok és nem cigányok – lakják. Szále László a *Gyerekek „Indiából”* és a *Quad és közjó* című riportjai által elkalauzol minket Pokolhegyre. E két írás azért is érdekes, mert összevethetővé válik, hogy évtizedek elteltével milyen változások hatottak a településre és az ott élők helyzetére. A pokolhegyi iskoláról a szocialista korszakban gyakran tudósított az *Iskolatelevízió*, mely kíváncsi volt az ott folyó munkára, ugyanis az első cigányosztályok egyike ott jött létre. Az iskola életét, a családok és gyerekek mindennapjait az egykori tanító és igazgató, Gitta néni visszaemlékezései elevenítik meg. Munkája, mely inkább a hivatása volt, nem ért véget a kicsengetés után sem, nyári táborokat, mozit, halászlé majálist, szervezett, óvodát építettek, elintézte a gyerekek reggeliztetését és így tovább. Az iskolatévé buszával pedig misszióként járták az országot tapasztalatot cserélni oda, ahol kíváncsiak voltak a munkájukra. A recept amivel dolgozott: *„elsősorban szeretni kell őket...”* Napjaink Pokolhegyén nem sok minden változott a hatvanas évek óta, illetve annyi biztosan, hogy a régi mechanizmusok működnek, így a nehézségek megsokszorozódtak. Kovács Gyula, a ráckevei cigány kisebbségi (azóta nemzetiségi) önkormányzat vezetője 2010

7 Uo. 152.

8 Uo. 151.

9 Uo. 158.

óta, elmondása szerint kb. ezerkétszáz roma ember él Ráckeviden. A lakosság előtt mindig tárva az ajtaja, akár hétvége, akár este van, gyakorlatilag minden problémában számíthatnak a segítségére. Véleménye szerint a tanulás körüli problémák azért vannak, mert „*az biztos, hogy ahol az embert kudarcok érik, oda nem megy szívesen, s nem tesz erőfeszítéseket, ha úgy érzi, nem éri meg, vagy azt látja maga körül, hogy anélkül is el lehet boldogulni.*”¹⁰

Hajnáczy Tamás, *Cigánypolitikák egykor és ma* című írásában felvázolja az elmúlt kvázi hatvan évben a cigányság helyzetére reflektáló állami beavatkozásokat, valamint arra gyakorolt hatásait. Ezzel lényegében egy párbeszédindító sorozatot generált a folyóirat hasábjain, a következőkben az ebből kibontakozott diskurzus szerteágazó polémiáit és konszenzusait mutatom be. Hajnáczy összegzésében hangsúlyos szerepet kap a pártállami cigánypolitika állandóságának ténye, a jogtipró intézkedéseket is figyelembe véve. A rendszerváltás hatására a cigányság foglalkoztatottsága lényegesen csökkent, periférián levő településeken vesztegelt, ez az állapot pedig jelentősen növelte a lakóhelyi és az iskolai szegregációt egyaránt. Az elmúlt időszakot szemlélve, kijelenti, hogy „*nincs állandó cigánypolitikája az országnak, egyszerre változik az éppen prosperáló kormánnyal.*”¹¹ A mindenkori állam felelősségét pedig témában kiemelkedőnek tartja, világosan látva, hogy a szükséges erőforrások kizárólag kormányzati szinten összpontosulnak.

Németh György, *Mi a cigány, és mi a baj a gázsókkal?* címet viselő írásában Hajnáczy cikkére reflektálva mutatja be a cigányokat, mint egy, a törzsi rasszizmus dinamikáival létező népet, vagyis akik magukat minden más csoport fölé helyezik, és végső soron ebből a magatartásukból következik szegénységük is. Véleménye szerint, a cigányokkal szolidáris személyek (társadalomtudósok, értelmiség, cigány polgárjogi aktivista vezetők), valójában a probléma éltetői, mintsem a megoldás részei lennének. Állítása szerint a „*kényszerasszimiláció a roma nacionalizmus hívó szava*”, melynek követői akkor érdekeltek, ha ők állnak a romák társadalmi-gazdasági előmenetelének célvonalában, ha ez nem sikerül, akkor a „*problémák fokozódására játszanak, s minden kormányellenes lépést cigányellenesnek*”¹² titulálnak. Németh az akkulturáció, mint lehetséges és logikus megoldás híve, hiszen annak befejeztével már csak „*a szegénység kultúrájával állnánk szemben*”. Egyetért Hajnáczyval abban, hogy a kormány nem fordít elegendő forrást a probléma felszámolására, abban azonban nem bízik, hogy konszenzuson alapuló cigánypolitika valaha is létre tud jönni.

Csepeli György pár lépéssel messzebből szemléli, inkább a szociálpszichológia fogalomtárával operál *Csoport határok nélkül* címmel. Úgy véli, hogy akikről Hajnáczy (Tamás) és Németh (György) írnak, azok „*tragédiája*”, hogy a mások által rájuk aggatott neveket nem tudták belsővé tenni, vagy érzelmileg azonosulni velük, így váltak egy „*társadalmilag megkonstruált valóság részesévé*”. Természetesen a problémát nem csak az elnevezés kérdése nehezíti, hanem az is, hogy nem tudni pontosan kik is azok a romák vagy cigányok, hányan vannak, hol élnek, stb. Csepeli egy hat lépcsős folyamatban

10 SZÁLE László: Quad és közjó. In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni...* I. m. 199.

11 HAJNÁCZY Tamás: *Cigánypolitikák egykor és ma*. In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni...* I. m. 238.

12 NÉMETH György: *Mi a cigány, és mi a baj a gázsókkal?* In: Hajnáczy Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni...* I. m. 248.

látja a probléma újratárgyalásának fontosságát kezdve onnan, hogy a kérdést magában érdemes szemlélni, - nem különböző érdekek mentén – egészen odáig, hogy bármely stratégia eredményessége nagyban függ egyrészt attól, hogy felfigyel-e valaki az új roma középosztály felbukkanására (akiket Bíró András fiatal, szolid akadémiai felkészültséggel felvértezett roma kutatóknak hív), másrészt arra az egyszerű tényre, hogy ha valaki nem vállalja a modern polgári létet, akkor helyette más sem akarhatja. Mind ezt sürgetőnek tartja az országban élő többségi társadalom tagjai miatt is, mert ha nem érzékelik a roma emberek lelki és társadalmi nyomorát, ami valójában a többségi nyomort tükrözi vissza, akkor lényegében baj van a szemekkel.

Zárásként pedig jó szívvel ajánlom a kötetet minden olyan Olvasó figyelmébe, **aki igényes és olvasmányos, a valóságot minél precízebben közlő írásokat kedveli.** Legyen elméleti vagy gyakorlati szakember, felsőfokú tanulmányait folytató hallgató vagy éppen egy, a téma iránt elkötelezett személy. A kötet komplex szemlélete és igényes szerkesztése révén kisebbségtudományi, szociológiai, szociálpszichológiai, neveléstudományi és szociálpolitikai vonatkozásban képes megvilágítani az érintettek helyzetét és a háttérben meghúzódó okokat. Jelentős továbbra azért is, mert akik valamiért eddig nem követték az *Új Egyenlítő*, e könyv által most lehetőség nyílik rá, kicsit leporolni a közelmúlt kincseiről a port. A válogatás méltán jelölte ki az „örökké a valóságot üldöztük” habitus rögzös útját, így én is őszintén biztatom az Olvasót, hogy erről az útról ne térjen le.

Hajnáczy Tamás

A dzsumbuj arcai

Mélyszegénységről, cigányságról közérthető, szakmailag megalapozott, ismeretterjesztő írásokat alig-alig lehet olvasni, nagyrésztük a gondosan hivatkozott tudományos írásművek és a sokszor hatásvadász publicisztikák felé tolódnak el. Ennek a hézagnak a kitöltésére tett kísérletet *A város peremén* elnevezésű kezdeményezés, mely célul tűzte ki a Dzsumbuj történetének a bemutatását a legszélesebb közönség számára a társadalmi párbeszéd elindításának az érdekében. Számos online felületen¹ megjelentek, valamint kiállítást is készítettek, továbbá kiadták a *Volt egyszer egy Dzsumbuj*² című kis kiadványt. Az alig több mint száz oldalas kötetben röviden összegezték a Dzsumbuj történetét, melyhez kronológiát is mellékeltek, melyet az egész kiadványon átívelő grafikai munka csak mindinkább színessé tett. A könyv megírása és szerkesztése során felhasználták a már meglévő szakirodalmat, valamint interjúkat készítettek az egykori lakókkal. Hátrózzottan érvényre juttatták az interjúrészeket közlésén keresztül azon célkitűzésüket, hogy árnyalják a Dzsumbujról kialakult képet az embert helyezve a középpontba. A kötet valóban egy egészen új arcát, az emberi arcát mutatta be a hírheldt, megannyi rémtörténettel övezett házaknak. A következőkben kísérletet teszek a kötet ezen erényének bemutatására, e kettősség érzékeltetésére, az

„HÁT ÉNNEKEM A SZÍVEMHEZ NŐTT, ÉS NEKEM AZ ÉLETEM A DZSUMBUJ. HIBA NINCS MG, MAGA AZ EGÉSZ TELEK, AZ EGÉSZ HELY. ÉN ODA VISSZA SZOKTAM JÁRNI ÉS BESZÉLGETEK, ÚGY MAGAMBAN. HOGY EMLÉKSZEL, AMIKOR ÍGY ÉS ÍGY. MERT NEKEM AZÉRT KISZAKÍTOTT EGY DARABOT A SZÍVEMBŐL A DZSUMBUJ LEÉPÍTÉSE. UGYANIS ÉN OTT TANULTAM MEGKÜZDENI AZ ÉLETTEL, ÉS ÉN OTT TANULTAM MEG AZ EMBERSÉGET. TEHÁT NEKEM AZ A NYOMOR ÉS AZ A SZEGÉNYSÉG VOLT A DOMINÁNS ÉS A MINDEN. HOGY NEM ADOD FEL, HOGY KÜZDESZ, HOGY MERJ, HOGY CSINÁLD, HOGY KELJ FÖL.”
(UO. 49.)

Kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem

- 1 A város peremén c. projekt blogja: <http://www.avarosperemen.hu/> és facebook elérhetősége: <https://www.facebook.com/avarosperemen/>
- 2 ALBERT Kinga – BARNA Margit – BUDAI Gábor – CSEKE Balázs – SÁRKÖZI Vénusz – SIMON Bettina – THURY Lili – TÓTH Fruzsina Márta: *Volt egyszer egy Dzsumbuj*. A város peremén, Budapest, 2017. 104.

alábbi rövid összefoglalásban külön kiemelt interjúrészletekkel.

A Dzsumbujként emlegetett épületegyüttest a főváros 1937-ben építette az Illatos út és a Gubacsi út kereszteződésénél, olyan legalább négy gyermekes családok részére, ahol az egyik szülő budapesti munkahellyel rendelkezett. Eleinte *Darányi-palota* gúnynévvel illette a közvélemény az éppen prosperáló miniszterre utalva, majd csak ezután ragadt rá az ismertebb elnevezés. Az adott korszakban számos szegényeknek és nélkülözőknek épített szociális bérlakást emlegettek dzsumbuj-

ként az adott korszakban, azonban az elnevezés itt forrott össze mindörökre az Illatos úti bérházakkal, még a lebontásukat is túlélve. A Népszava hasábjain 1962-ben a következő sorok jelentek meg a név eredetével kapcsolatban: „*Annak idején, amikor tömegesen hirdették a kiadó főbérletet, az ilyen lakásokba több családot zsúfoltak be. Így születtek e nyomortanyáról olyan jelzők, mint a „dzsungel” és a „lebúj”, ebből kreálta a külvárosi argó a máig is fennmaradt „dzsumbuj” elnevezést.*”³Az épületeket csak a „bűzös gyárnegyedként” emlegetett ipartelep közvetlen szomszédságában húzták fel, a közeli kénsvagyár és a vegyiművek által kibocsátott maró szag átjárta a lakásokat, beleivódva falakba és mindennapokba. A *Dzsumbujt* három többemeletes ház alkotta, melyek közül az „A” és a „C” épület három szinten 96 lakást foglalt magába, míg a „B” épületet négyemeletesre tervezték, amiben 184 lakást alakítottak ki. A lakásokat 28 négyzetméterekre szabták, melyek csak egy helységből álltak, amik a konyharészt is magukba foglalták. Két lakásonként alakítottak ki WC-t azok előterében, míg fürdőszobákat és a

„GYESEN VOLTAM A KISEBBIK LÁNYOMMAL. TALÁLTAK NEKEM MUNKÁT OTT A HÁZBAN, AMI KISEGÍTETT, VIGYÁZTAK A GYEREKIMRE. ÉS OTT, AKIT MEGISMERTEK, ANNAK NEM VOLT BAJA, MERT EGYMÁST KISEGÍTETTÉK. ZÖMÉBEN SZEGÉNY EMBEREK ÉLTEK, DE OTT MINDENKI MINDENKIN SEGÍTETT. ANYAGIAKBAN IS, BÁRMILYEN DOLOGBAN VAGY GYEREKVIGYÁZÁSBAN. VAGY VOLT OLYAN GONDOM, HOGY NEM TUDTAM ELVINNI A KÉT GYERMEKEMET AZ ISKOLÁBA, AKKOR FELAJÁNLOTTÁK A TÖBBI SZÜLŐK: MAJD ÉN SEGÍTEK, DE FÉLJ, VIGYÁZOK RÁ, ÉS ELVITTÉK AZ ISKOLÁBA. NAGYON SOK LAKÓ EZÉRT SAJNÁLJA A DZSUMBUJOT, MERT ILYEN ÖSSZETARTÓ TÁRSASÁG VOLT. ZÖMÉBEN SZEGÉNY EMBEREK, DE ÖSSZETARTÓ EMBEREK.” (UO. 45.)

„SZIVACS, SZIVACS HÁTÁN, PERSZE. NEM VOLT SENKINEK KÜLÖN ÉLETE OTT, EZ TERMÉSZETES. A TISZTELET AZ MEGVOLT TELJESEN, ÚGYHOGY AZ, HOGY SZIVACSON KELLETT ALUDNI, DE MÉGIS MEGVOLT ENNEK A MELEGSÉGE, AZ EGÉSZ DOLOGNAK. AZT MONDOM, EZ SOKKAL TÖBBET JELENTETT, A MA NAPIG VISSZAMENNÉK INKÁBB ODA, MINT EGY SZÁZ NÉGYZETMÉTERES LAKÁSBA. ENNYI, MERT SOKKAL JOBB VOLT AKKOR, MINT MOST. ÍGY, KÜLÖN. OTT ÉREZNI LEHETETT AZ IGAZI CSALÁDOT. MOST LEHET, HOGY NEM SZÁZ NÉGYZETMÉTERBEN LAKTUNK HÚSZAN, HANEM LAKTUNK EGY HUSZONHÉT NÉGYZETMÉTERBEN, DE SOKKAL JOBB VOLT. CSALÁDIASABB VOLT A LÉGKÖR, MEG SENKI NEM Bántott meg senkit, mindenki csinálta a dolgát, mindenki végezte, amit kell. ESTE SZIVACS SZIVACS HÁTÁN, DE MINDENKI ALUDT. MINDENKINEK ÚGY VOLT RAKVA A KIS FEKHELYE, HOGY NA, MOST TE KELSZ EKKOR, AKKOR TE VAGY AZ ELSŐ, AKKOR TÉGED IDE, TE KELSZ LEGUTOLJÁRA, AKKOR TÉGED ODA. A GYEREKEK MIND ÁGYBAN FEKÜDTEK, CSAK A FELNŐTTEK FEKÜDTEK A FÖLDÖN. SZÓVAL SZIVACSON, DE MINDENKINEK MEGVOLT A HELYE.” (UO. 19.)

3 Uo. 26.

mosókonyhákat csak a körfolyosók végén lehetett találni. Az egy-szobás lakások, a közös helyiségek használata elkerülhetetlenül rányomta bélyegét a lakók életére, olykor feszültséggel terhelve a családi és szomszédai viszonyokat.

Az így is nehéz körülményeket tovább rontotta az 1950-es évektől kezdődően az önkényes lakásfoglalók megjelenése, akik üresen álló lakásokat, vagy mosókonyhákat feltörtek és oda beköltöztek. Eh-

hez az időszakhoz kötődött a „cigánysztrájk” néven elhíresült tüntetés, mely során a tanács által kilakoltatott lakásfoglalók a Gubacsi úti villamos sínekre hordták ki a bútorait, mellyel elérték, hogy visszaköltözhetek a helyiségekbe. Az 1970-es években az önkényes lakásfoglalóknak egy újabb az eddigieknél jelentősebb hulláma rendezkedett be a mosókonyhákba, amit a tanács úgy kezel, hogy hivatalosan lakássá nyilvánította azokat, így adminisztratív módon több mint hússzal bővítette a Dzsumbuj lakásállományát. Az 1990-es években az önkényes lakásfoglalók tömegesen jelentek meg, miáltal nagymérvű lakosságcsere is végbement az Illatos úti bérházakban, mivel a lakók jelentős része az új szomszédok megjelenése miatt elköltözött. Örökös ellentét alakult ki a régi lakók és a „bevándorlóként” emlegetett új lakók között, továbbá ettől ponttól kezdődött el az ipartelep peremén meghúzódó épületek mélyrepülése. A imént említett folyamatokkal párhuzamosan a bűncselekmények, a prostitúció és a drogfogyasztás is mindinkább megszorodott a Dzsumbujban. Az egyik hajdani lakos a következőképpen emlékezett vissza erre a viszontagságos időszakra: *„Hát azt úgy kell jobban elképzelni, hogy azért nem egy rózsadombi körülmény volt ott. Amit azért tudni kell, hogy oda nem biztos, hogy csak így be tudtatok volna sétálni még nappal se. Az történt, hogy volt a nagykapu, és este ilyen hat, fél hétkor az ilyen stricik futtatták a prostituáltakat, meg a drogcsempészek vagy a szerhasználók körülállták, és ott élték ki a drogos hajlamaikat. Teli volt fecskendőkkel, szipus zacskókkal, kotongumival a lépcsőház, a fertőzöttség ugye. Vagy hát amikor mentél le éjszaka, akkor bizony bizony találtál földön fekvő, beszipuzott, begyógyszerezett embert, és azért az ijesztő volt abszolút. Vagy, ugye, rengeteg késelés történt, tehát volt az is, hogy leütöttek a lépcsőházban.”*⁴

A tarthatatlan viszonyok orvoslására a Ferencvárosi Családsegítő Szolgálat keretei között 1997-ben megalakult a Dzsumbuj Help Közösségfejlesztő Köz-

„SOKAN SAJNÁLTÁK, AMIKOR BONTOTTÁK. HÁT AZ OTT LAKÓ EMBEREKNEK VAN JÓ EMLÉKÜK IS, VOLTAK OLYAN LAKÓK, AKIK OTT SZÜLETTEK, OTT ÉLTEK ÖTVEN ÉVET, AZOK SÍRVA KÖLTÖZTEK EL. MEG ITT IS LAKIK EGY NÉNI, MINDIG TALÁLKOZOK VELE, Ő IS PÉNZT KÉRT, ÉS ITT VETT MAGÁNAK ILYEN KIS KERTES LAKÁST. IMÁDJA, MERT NAGYON JÓ, DE MÉG MINDIG, MINDIG SAJNÁLJA, MERT Ő OTT SZÜLETETT, Ő OTT NÓTT FEL, RENGETEGEN VANNAK OLYANOK, AKIK ÖTVEN, MEG ÖTVENÖT ÉVIG ÉLTEK OTT.” (UO. 87.)

pont, valamint néhány évvel később a Drogprevenációs Alapítvány és a Kék Pont is becsatlakozott a segítő munkába. A hatóság már az 1980-as években fontolgatta a Dzsumbuj felszámolását amit végül elvetett a tatarozást választva helyette mit sem változtatva a telep hanyatló sorsán. A Ferencvárosi Önkormányzat a 2000-es évek második felében fogott neki a megüresedő lakások befalazásának, illetve biztonsági öröket is alkalmazott az önkényes lakásfoglalások megakadályozására. Az Illatos úti bérházak lebontása 2009-ben kezdődött el az „A” épülettel, majd folytatódott 2013-ban a „B”-vel és zárult 2014-ben a „C”-vel. A lakóknak az önkormányzat felajánlotta, hogy három lakásból választhatnak, vagy megtérítik egyszobás hajlékaik árát, papíron mentorprogramot is biztosítottak, ami végül nem valósult meg. Az egykori lakók egy részének az új lakókörnyezet is tartogatott nehézségeket, egyrészt a korábbiakhoz képest jóval magasabb bérleti díjakat alig-alig tudták előteremteni, másrészt a szomszédok elutasító magatartásával kellett szembesülniük, mert a Dzsumbuj stigmája velük együtt költözött akár a főváros másik kerületébe is.